

8точ

11-40

159251

159251

ИЗУРГОНИ ХАЛҚИ ТОЧИК

159251

С. УЛУҒЗОДА

АХМАДИ ДОНИШ

НАШРИҲИ ДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН
СТАЛИНБОҶ

1946

С. УЛУҒЗОДА

АХМАДИ ДОНИШ

32

барои дастрасии китобҳои қолиби
дигар, тугмаи зеро пахш кунед:

t.me/kitobju

Наширӣ аз Давлатии Тоҷикистон
С. Ҷалилобод — 1945

Государственный

10

159251
Звоочин
У-49

Дар зери тахрири
Б. ҒАФУРОВ

ас

Аз муаллиф

Мақсади ин китобча хонандагонро ба тариқи умумӣ бо ҳаёт ва фаъолияти адабии Аҳмад махдуми Дониш ошно кардан аст. Вай даъвои ба таври чуқур ва ҳаматарафа таҳлил кардани асарҳои ӯро надорад.

Таҳлил кардани асарҳои вай аз ҷиҳати соҷиалӣ ва бадеӣ, омӯхтани алоқа ва муносибати онҳо бо асарҳои нависандагони пеш аз вай гузаштагӣ, дараҷаи таъсири Аҳмад махдум ба адабиёти баъди вай эҷодшуда, инчунин тадқиқ кардани назарияҳои философии ӯ кори оянда аст.

Чун аз мероси адабии Аҳмади Дониш ғайр аз ду-се порчаи кӯтоҳ то ҳол ҳеҷ чиз ҷоп карда нашудааст, мо маҷбур будем, ки дар ин очерк барои тасдиқи ин ё он фикри худ аз навиштаҳои ӯ баъзан порчаҳои калон оварем. Ба фикри мо, ин кор боз аз як ғоидаи дигар ҳам холи нест, ки хонандаро зимнан бо баъзе намунаҳои эҷодиёти Аҳмад махдум ва бо услуби вай ошно мекунад.

Дар навиштани ин китобча манбаи аввал ва асосӣ барои мо асарҳои худӣ Аҳмади Дониш буданд.

Муаллиф.

АҲМАД МАХДУМИ ДОНИШ

...Мадхи ту нест дархури
хар марди булфузул.

Музтариб.

1

Аз ин панҷоҳ, шаст, ҳафтод сол пеш мардуми „Бу-
хорон шариф“ гоҳ-гоҳе дар Регистон, дар кӯчаҳои
танг ва рӯйхавлии мадрасаҳои шаҳр як шахси қадба-
ланди саллаву чоманокро медиданд, ки каллаи кало-
наш дар болои гардани борик гӯё аз вазнини андак ба
як сӯ ҳам буд, аксар вақт дар дасташ ба ҷои асо як
ҷуби якунимгазӣ дошт ва оҳиста-оҳиста қадам мезад.
Вай ба касе аҳмият надода роҳ мерафт, киёфааш ҳам-
чун касе ки аз чизе ё аз коре нохушнуд бошад, як
қадар қахролуд буд.

Бисъёри роҳгузарон аз мулло ва сипоҳӣ, бӯрьёбоф
ва савдогар, кордфуруш ва оҳангар, қадоқчӣ ва мис-
гар, бофанда ва тамбӯрӣ, ангишткаш ва сартарош,
пиёда ва савора ба вай салом медоданд. Вай хоҳам
нохоҳам, бо садон безътино ва нимшунаво ба баъзеҳо
алек мегирифт, ба баъзеҳо алек ҳам нагирифта тағо-
фул карда мегузашт. Вақте ки вай аз дарвозаи мадра-
са дохил мешуд, муллоёни толиби илм ки дар рӯйхав-
ли мадраса ба болои бӯрьёҳо нишаста бо шӯру ғав-

го баҳсу мунозира мекарданд, он мардро дидан ҳамоно хомӯш шуда байни худ ба пичирросзани медаромаданд; агар вай аз наздашон гузарад, аз ҷой хеста даст ба пеш гирифта ба ӯ салом медоданд ва баъд, ҳар гоҳ ки вай дуртар рафт, аз кафояш: „зиндик“, „кофир“, „шиа“ гӯён ба вай нафрати худро баён мекарданд.

Гоҳе мешӯд ки он мард аз тӯдаи мулло ва мударрисҳо дуртар рафта нохост меистод ва оҳиста сарашро ба тарафи онҳо гардонида бо овози гур-гуркунона: „фардо хусуф мешавад“*) мегуфт, боз ба роҳи худ рафтаи мегирифт. Шунавандагон дар ҳайрат монда ба якдигар нигоҳ мекарданд. „Хусуф! Ин мардак аз кучо медонад? Ғайбдон аст магар? Ё ки меҳаҳад моёиро масҳара кунад? Не, не! Ин одам зиндик аст, кофир аст, афсунгар аст. Ё хульёй, чунун асаркарда, савдой аст. Сухтани моҳ ё офтоб аз қудрати илоҳӣ мебошад, ки банда онро ҳеҷгоҳ доништа наметавонад“.

Ҳамин тавр мегуфтанд ё фикр мекарданд он мулло ва мударрисҳо. Ва ҳол он ки он шахс дуруст гуфта буд. Вай на афсунгар буд, на хульёй ва на савдой. Вай донишманд, мутафаккир ва адиби калон Аҳмад маҳдум буд. Он чи доир бошад ба вақти тира шудани моҳ ё офтоб, пас вай инро ба воситаи қонунҳои ялми ҳайъат ва ҷадвалҳои нучум дармеёфт. Дар тоҷикии ҳанӯз як қураи замин—шояд ягона дар шаҳри Бухоро—меистод. Соҳибхона онро дар яке аз сафарҳои ба Петербург кардагаш аз олиме ба тариқи ҳадья гирифта ба Бухоро оварда буд.

*) Хусуф—тира шудани („сӯхтани“) моҳ, қусуф—тира шудани офтоб.

Дониш—тахаллуси Аҳмад махдум аст. Ба сабаби калонии сараш мардум ба вай „Калла“ лақаб дода буданд.

Аҳмад махдум мунаҷҷим, муҳандис, наққош, музикашинос ва табиб буд. Ин илмхоро вай берун аз чадвали дарсҳои мадраса бо сазӣ ва кӯшиши худ омӯхта буд.

Мероси адабии Аҳмади Дониш вайро ба мо ҳамчун маорифпарвари (просветитель) Бухорои нимаи дуюми асри XIX мешиносонад. Ин мероси адабӣ асосан иборат аз ду китоб аст: 1) „Наводирулвақоеъ“, 2) Рисола дар бораи ахлоқи ҳукуматдорӣ амирони манғит. Хардуи ин асар ҳам ба наср навишта шудааст. Китоби аввал асарҳои сиёсӣ, ҳикоят ва повестҳои саргузаштӣ, ёддошти сафарҳои ба Русия кардаи нависанда, васият ба фарзандон ва маълумоти доир ба тарҷуман ахлоқи ӯ ва баъзе дигар асарҳоро дарбар мегирад. Китоби дуюм („Рисола“) ки ҳаҷмаш хурдтар аст, тамоман ба танқид ва ҳаҷви ҳукуматдорӣ амирони манғит, асосан амир Музаффар баҳшида шудааст.

Ин асарҳои Аҳмади Дониш ханӯз дар ҳолати дастнавис мебошанд ва дар Иттифоқи Советӣ аз чанд нусха зиёдтар нестанд. Онҳо ҳагто чопи сангӣ ҳам надоранд, зеро ки пеш аз революция, дар замони амир бисёрини асарҳои Аҳмади Дониш азбаски танқид ва ҳаҷви тартиботи амириро дарбар мегирифтанд, характери махфӣ доштанд. Онҳоро фақат ҳамфикрон ва дӯстони наздики нависанда аз даст ба даст дода хонда метавонистанд. Баъд аз революция фақат дар „Намунаи адабиёти тоҷик“-и устод С. Айни (1926) ва дар „Намунаҳои адабиёти тоҷик“-и соли 1940 чопшуда

аз навиштаҳои Аҳмад маҳдум баъзе порчаҳои хеле кӯтоҳ дарҷ карда шудаанд.

Агар як мақолаи профессор Е. Бертельсро*) ки дастанависҳои таълифоти Аҳмади Донишро номгӯй карда мухтасаран мундариҷаи онҳоро баён менамояд, истисно кунем, то ҳол мероси адабии ин нависандаи калон қариб ҳеҷ омӯхта нашудааст.

Ҳамчун маорифпарвар, тараққипарвар ва танқидкунандаи тартиботи феодалии амирӣ, рӯи Аҳмади Дониш дар тараққи афкори ҷамъиятӣ на фақат дар Бухоро, балки дар тамоми Осиёи Миёна ҳам хеле калон аст. Агар ҳолис таърихи адабиёти тоҷикро гирем, дар ин боб ҳам вай хизмати бузург дорад. Услуби наср-нависи реалистӣ ва содданависӣ, ки дар адабиёти асри XIX тоҷик пайдо шуд, аз Аҳмад маҳдум сар мешавад. Дар ин маъно номи вайро ба сардафтари адабиёти „давраи нави“ тоҷикӣ гузоштан мумкин аст. Аҳмад маҳдум ба тақлиди Бедил зарба дод. Дар давоми якуним-ду асри охир дар назм ва насри адабиёти мо ба услуби Бедил тақлидкунӣ бисёр ривож ёфта буд; ба қавли С. Айни, ҳар касе ки ба дасташ қалам мегирифт, чизе дар пайравии Бедил навиштанро вазифаи худ мешумурд. Услуби Бедил махсуси назария ва философияи ин шоири бузург буда, печдарпеч ва душворфаҳм аст. Аҳмад маҳдум ба муқобили ин тақлидкорӣ мубориза бурд; вай на фақат ҳудаш тариқи содданависиро пеш гирифт, балки ҳамзамонҳояшро ҳам ба ҳамин роҳ ташвиқ кард. Албатта, ба хонандаи замони мо асарҳои

*) „Турды Тоҷикской Базы Академии Наук СССР“, т. III, М.—Л., 1936 г., стр. 9.

Дониш он қадар содда наменамоянд, чунки дар солҳои баъд аз революция забони адабии тоҷик бо суръати тез ба тарафи соддагӣ ва оммафаҳмӣ тараққӣ кард. Забони асарҳои Дониш ҳарчанд дар соддагӣ ба дараҷаи адабиёти имрӯзаи мо набошанд ҳам, вале нисбат ба асарҳои бисёрӣ нависандагони пеш аз вай гузашта хеле соддаанд ва ҳар одами босаводи имрӯза бо андак диққат онҳоро фаҳмида метавонад. Забони вай хеле бой ва образнок аст.

Расвоғҳои усули идораи амирӣ, зулму бедодҳои дар ҳақи ҳалқ карда мешудагӣ ва разолатҳои ҳаёти шахсии амиронро ҳеҷ касе аз нависандагони асри XIX мисли Аҳмад маҳдум саҳт ҳаҷв ва танқид накарда аст. Танқидҳои худро вай бо оби дида ва хуни дили шахсе ки аламзада аз бадбахтиҳои ватан ва ҳалқи худ мебошад, навиштааст. Вай ислоҳ кардани ҳаёти иҷтимоии пурфалокати Бухоро ва таъмин кардани амнияти ҷон ва моли ҳалқро талаб менамояд.

Дар замони Аҳмади Дониш ҳамаи одамони равшанфикр ва тараққипарвари Бухоро, ҳамаи шоирон ва нависандагони бовичдон ва ҳалқдӯст дар гирди вай ҷамъ шуда буданд. Онҳо ҳам дар зиндагии Аҳмади Дониш ва ҳам баъд аз вафоти вай ўро ҳақдорона устод ва раҳбари худ медонистанд.

* * *

Замони Аҳмад маҳдуми Дониш замони беихоят пӯсидани феодализм, боло гирифтани ҷабру зулми амирон, амалдорон ва мустамликачиёни подшоҳӣ бар ҳалқ буд. Дониш фатҳ ва истилои Русияи подшоҳӣ Осмонӣ Миёнаро, ки дар ҷанги ба муқобили вай беҳад ақиб-

монда будани мамлакат ва пӯсидагии тартиботи фео-
далии Бухорои амирӣ ва дигар хониҳои Осиёи Миёна
ба таври барҷаста намоён гардид, бо ҷашми худ дид.

Маданияти моддӣ ва маънавии халқи тоҷикӣ-эронии
Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX—X дар давраи Сомо-
ниён хеле нашъунамо карда буд, пас аз ғатҳи қабил-
лаҳои кӯчманчии турк, пас аз истилои муғулон дар
асри XIII, пас аз ҷангҳои ҳаробиовари теуриён дар
асрҳои XIV—XV, пас аз ғатҳи қабиллаҳои кӯчманчии
шайбониҳо ва аштархониён дар асрҳои баъд, зина ба
зина паст ва ҳароб гашт. Он маданият гоҳ-гоҳе, чунон-
чи дар аҳди Улуғбек ва баъд султон Бойқарон теури
барин амирони маданиятпарвар, як қадар ҷоннок шуда рӯ
ба тараққӣ мениҳод, лекин на ба муддати дароз. Дар паст
шудани илму маданият дар ҳамаи асрҳо рӯхониёни исло-
мии муттаассиб ва реакционӣ роли қалон бозӣ мекарданд.

Дар миёнаҳои асри XVIII дар хони Бухоро аз бай-
ни қабиллаҳои ўзбек қабиллаи Манғит, ки дар Қарши
буд, зӯр ва нуфуз пайдо кард. Сардори ин қабилла Ра-
ҳим бӣ атолиқ охирин амираи аштархониён Абулғайз-
хонро ва ҳам ду писари ўро ба навбат қушта дар
соли 1757 тахти Бухоро ба даст даровард. Аз ҳамин
вақт сар карда дар Бухоро ҳокимияти сулолаи манғи-
тиён сар мешавад.

Дар давраи ҳукмронии ин сулолаи хонаҳароб дар
Бухоро ҷаҳолатпарастӣ ва таассуби динӣ, ҷабру зулм
ба халқ, бенизомӣ ва ҳаробкорӣ ниҳоятдараҷа авҷ гирифт.

Дар ин ҷо мо агар дар бораи муддати ҳукмронии
амирони манғит маълумоти кӯтоҳи хроникавӣ дода гу-
зарем, аз фоида холи намешавад.

Раҳим бӣ атолик дар Бухоро 12 сол ҳукмронӣ карда, дар соли 1769 мурд.

Баъди вай ҳукумати Бухоро ба дасти амакаш Дониёл атолик гузашт. Аҳмад маҳдум дар рисолаи худ менависад, ки сипоҳиён ва амалдорони Дониёл „шӯъла аз чароғи бевазан ва нон аз амбори аҷкоф (вакфҳо)“ медуздиданд. „Бозори хумру кимор ва фиску фасод бисъёр роиҷ ва гарм буд дар миёни умаро ва ҳукком“ (яъне сардорон ва ҳокимон). Дониёл дар соли 1785 мурд.

Баъди вай писараш Шохмурод амир шуд. Шохмурод одами маккор ва риёкор буд. Вай ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш, барои он ки дар байни рӯхониён, ва ба воситаи онҳо дар байни халқ, нуфуз пайдо кунад, худро ба дарवेशӣ ва каландарӣ зада мегашт. Хамин тавр нишон медод, ки гӯё нафси худро шикастааст. Шайхҳо ва эшонҳо вайро ба халқ „валӣ“ гуфта нишон медоданд. Шохмурод ба ивази ин хизмати онҳо кисаи онҳоро пур карда меистод. Номи „амири маъсум“ яъне „амири бегуноҳ“ро ҳам ин марди хилакор аз ҳамон шайхон, эшонон ва суфиён гирифт. Лекин дар зери ниқоби ин фурутани ва парҳезкорӣ марди ҳабис, фосид ва хунрезе пинҳон шуда буд. Дар вақти амирии худ вай хуни бисъёр бегуноҳонро рехт. Чандин бор ба тарафи Хуросон ва Эрон тохтутоз карда, аҳолии он тарафҳоро ҳазор-ҳазор бандӣ карда оварда дар бозорҳои гуломфурушии Бухоро фурӯхт ва фурӯшонд. Вай дар вақти яке аз ин тохтутозҳояш сарбанди Марвро вайрон карда шаҳрро хароб гардонид.

Аммо дар дохили хонии Бухоро амир Шохмурод

тавонист, ки чангу чидолҳои феодалиро барҳам диҳад, дар натиҷа ахволи хоҷагии мамлакат як қадар беҳтар гардид. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Аҳмад маҳдум дар „Рисола“-и худ дар бораи Шохмурод бо хусни тавваҷҷӯх сухан меронад. Аҳмад маҳдум баъди 26 соли мурдани Шохмурод ба дунё омад, вай бешубҳа ақидаҳои дар бораи „амири маъсум“ ҳукмрон бударо ифода кардааст. Барои мустаҳкам кардани он ақидаҳо дар навбати аввал рӯхониён бисёр саъй ва кӯшиш карда буданд. Шохмурод 15 сол подшоҳӣ карда, дар соли 1801 мурд.

Ҳукумат ба дасти писари вай Ҳайдар гузашт. Ин амир мударрис ва фосик буд. Рӯзҳо дарсгӯӣ мекард, шабҳо ба фиску фучур машғул мешуд. Муллоҳои хушомадгӯе ки дар гирди ӯ чамъ шуда буданд, одамҳои ба худашон дилнописандро зиндон мекунониданд, мекушонданд. Амир Ҳайдар 27 сол ҳукмронӣ карда дар соли 1828 мурд.

Баъди вай писараш Ҳусейн амир шуд, лекин баъд аз ду моҳу чордаҳ рӯз мурд. Ба ҷои вай бародараш Умар гузашт. Дар ин вақт бародари дигари вай Насрулло, писари сеюми амир Ҳайдар, дар Самарканд буд. Вай пинҳонӣ лашкар кашида омада ноҳост Бухороро муҳосира кард. Аммо амир Умар дар либоси занона ва бо фаранҷӣ аз шаҳр гурехт. Қаллодоне ки Насрулло аз ӯи ӯ фиристода буд, вайро дар қадом ҷое ёфта сарбуриданд. Ҳамин тавр Насрулло дигар бародаронашро ҳам кушта ба тахти Бухоро соҳиб шуд.

Пас аз мурдани вай ки дар соли 1861 воқеъ шуд, ба тахти Бухоро писараш Музаффархон нишаст. Дав-

раи подшоҳии Насрулло ва Музаффар, ки Аҳмади До-
ниш дар он давр зиндагонӣ кардааст, дар таърихи хо-
нии Бухоро аз ғочианоктарин ва ҷурфалокаттарини
даврҳо буд. Мо аҳволи мамлакатдорӣ ин ду амир ва
воқиаҳои иҷтимоӣ-сиёсии дар замони онҳо рӯй додаро
дар поёнтар нақл мекунем.

Музаффар 25 сол подшоҳӣ карда, дар соли 1885
мурд. Писари вай Абдул-Аҳад амир шуд. Дар золимӣ
ва ғосикӣ ин ҳам аз падару бобоёнаш ҳеҷ мондани
надошт. Дар охирҳои умраш ба марази сифлис гириф-
тор шуда, пас аз ҳукмронии 25 сола дар соли 1911
мурд.

Писари вай Олимхон амири даҳӯмин ва охирини
манғит буд, ки меҳнаткашони шӯришкардаи тоҷику
ӯзбек бо ёрии халқи бузурги рус ва Армияи Сурх вайро
дар соли 1920 аз тахт ғалтонда, аз мамлакат зада рон-
данд ва аз зулму асорати амирон абадӣ озод гарди-
данд.

2

Аҳмад маҳдум дар соли 1827 ё 1828 дар Бухоро
зоида шуд. Падару модараш ғайр аз вай фарзанд на-
доштанд. Падараш Носир ном аз аҳли Бухоро, аз аф-
таш одами бесавод буд, лекин модараш саводноқ бу-
да ва мактабдорӣ ҳам мекардааст. Онҳо барои хонон-
дани фарзанди ягонаашон бисёр саъй ва кушиш ме-
намуданд.

Модари Аҳмад вайро аз синни 6—7 солагӣ дар пеши
худаш ба таълим додан сар кард. Аҳмад зекни тез
дошт ва сабақхояшро зуд ва осон аз ёд мекард. Мо-

дари вай зани окилае буд ва аз адабиёт хабар дошт. Вай барои инкишофи кувваи хофизаи Аҳмад, ба ӯ шеърҳои классикҳо, хусусан шеърҳои Саъдӣ ва Абдурахмон Қомиро азъёд мекунонд. Ин тарбияи модар самараҳои хуб дод: кувваи хофизии Аҳмад хуб инкишоф кард, то ҳадде ки вай ҳар шеъри хуберо бо як—ду шунавидан ё як—ду бор хондан азъёд мекардагӣ шуд. Дар табияташ шавк ва мухаббате ба адабиёт пайдо шуд. Модари Аҳмад тавонист дар писари қобилиятноки худ ҳавсала ва ғайрати хониш-омӯзиш ва акли зираки ҷуянда тарбия кунад; Аҳмад дар китобҷойҳои нафаҳмидагӣро доим мепурсид, аз луғат ва тафсири маънои онҳоро ҷустуҷӯ мекард.

Аҳмад маҳдум баъди бисёр солҳо, вақте ки донишманд ва адиби машҳур шуда буд, дар як ҷои „Наводи-рулвакоеъ“ айёми бачагӣ ва мактабхониро ёдоварӣ мекунад. Мо огоҳ мешавем, ки модари вай барои дар писари худ пайдо кунонидани ҳаваси шеъргӯӣ кӯшиш мекардааст. Дар аввалҳо аз „шеър“-ҳои Аҳмад маъно ва мазмунӣ равшан талаб намекарда, балки ба суҳанҳои вазну қофиядоре ки Аҳмад мегуфт, қаноат мекардааст. Аҳмади Дониш дар ҳамон ҷои китобаш менависад, ки ман аз модарам „гоҳе мавзун сохтани каломи ба қофия“ меомӯхтам, „бе он ки ӯро маъние бошад... Ба хотир дорам, ки дар овони туфулият ба калам ва мадод ба деворҳои ҳокӣ болон кулӯх хатҳо кашида ба хандаса ҳарфҳо мениҳодам... Аз тафсири Мавлоно Яъқуби Чархӣ магонӣ он чи хонда меҷустам ва луғотро ба ҳамдигар татбиқ ва киёс мекардам“.

Дар синни нӯҳсолагӣ падару модари Аҳмад уро ба мактаб доданд то куръонро азъёд кунад. Эҳтимол онҳо меҳостанд, ки вай корӣ шавад. Мактабхона ба Аҳмад бисъёр саҳт ва душвор омад, на ба он сабаб ки зехни вай суст ё қобилияташ кам буд. Не, вайро забони арабии бегона ба мушкили андохт. Аз ёд кардани куръонро бе фаҳмидани маъноӣ он мизочи Аҳмад қабул накард. Вай ба фаҳмида хондан одат карда буд. Ғайр аз ин, вай дар забонаш каме лакнат дошт (андак забонаш мегирифт) ва калимаҳои арабиҳо он тавре ки лозим аст, талаффуз карда наметавонист. „Ба душворӣ сабаке ҳифз мекардам,—менависад Аҳмад маҳдум дар ҳамон ҷои китобаш,—ва ба такрори бисъёр ҳавсала надоштам ва муҳаббате зиёда бар ҳифз дар табиати худ намеёфтам... ва ранҷе бесамар муояна мекардам“, яъне зӯр-зӯраки азбаркунии шеърҳои забони бегонани нофаҳморо меҳнати беҳуда ҳисоб мекардам. Аз ин сабаб Аҳмад аз мактаб дилсард ва дилгир шуд; агар маҷбурияти падару модар намешуд, вай бо қамолҳои хурсандӣ аз баҳри онгуна илмомӯзӣ гузашта ягон касби дигарро ёд мегирифт.

Аҳмад дар мактаб бисъёр зик мешуд, дашном ва қалтакҳои устод вайро аз ҷои безор мекарданд. Ҳамин ки аз мактаб озод мешуд, ҳамчун мурғи аз қабас ҷаҳида ё маҳбуси аз қайд раҳоефта шодон ва давон мерафт, фақат фарқи вай аз он маҳбус ё мурғ ҳамин буд, ки онҳо ба сӯи хона ва ошхона мешитобанд, ин бошад ба сӯи... қиссаҳои медавӣ. Дар давраи хонандагонӣ қисса ва афсонаҳо вай хушҳол мешуд, завқ мегирифт. Онҳоро таърихҳои меғуфтанд; онҳо

дар масҷидҳо, дар хучраҳои мадрасаҳо, дар дӯконҳо, дар лаби хавзҳо давра шуда „Шохномаи“-и Фирдавсӣ ё „Чангнома“, „Замчинома“ барин афсонаҳои баҳодурӣ ва дигар қиссаҳои авлиёҳоро мехонданд.

Аҳмадро дар ҳона нурсучӯи дилгиркунандаи падару модар дар бораи сабаки имрӯз дар мактаб хондашуда, танбех ва сарзанишҳои онҳо мунтазир буд,— дар ҳалкаи тавориххонҳо бошад ҳикоятҳои аҷиби завқоваре, ки ҳаёли бачагии ӯро мафтун мекарданд, мунтазири ӯ буданд. Худи Аҳмад маҳдум дар ин бобат чунин менависад: „Ҳамин ки аз мактаб берун мешудам, дар маъракаи тавориххонон ҳозир мешудам ва бар он рағбате ва шавқе дар табиат доштам, аҳволи гузаштагонро... муфассалан дар он маҷлис мешунидам ва ҳоли маорик ва ҷидоли салотин (чангу ҷидолҳои подшоҳон) дар мамлакатдорӣ ва боз аз сари мулк ба осонӣ бархостан ва ба катми адам рафтан (маҳв ва нобуд шуда рафтан)-ро доништа бар инқилоби аҳволи ҷаҳониён вукуфи қудлӣ ҳосил мекардам, аз ин вачҳ ба се силӣ ва қафо (шапалоқ ва калтак) аз муаллим ва падари худ хӯрда муназаҷҷир (дилгир ва ҳафа) мешудам. Агар маро дар ҳона гум кунанд, аз маъракаи қиссахонон меёфтанд, аммо дар ҳифзи сабак эҳмол варзиде (бепарвоя карда) ба кашу кӯк сабаке гузаронида сабаке дигар мегирифтам, ва гоҳе аз ҷиҳати коҳилӣ ва тарс чун сабаки худро ба коғазпорае тулонӣ ба як сатри тамои навишта, ҷашми устодро дуздида, аз зери тахта аз рӯи он мехондам, ки устодам ғофил буд ва Ҷорақалло мегуфт“.

Бо ҳамин машаққат, ба қавли худи Аҳмад маҳдум

„ба тааб ва ранчи фаровон“ вай дар муддати се сол хатми куръон кард. Вале он ба Аҳмад ба хуби ҳифз нашуда буд; он чи вай азьёд карда буд, пас аз муддате хамаро фаромӯш кард. Чизҳои нофаҳмида хондагӣ маҳол аст, ки дар ёди кас монанд. Вакте ки вай бори дуюм ба ҳифз кардани куръон даромад, боз ҳамон машаққати аввала ба пеш омад. „Балки зиёдтар дилсардӣ ва коҳилии тан афзун гашт ва билкул данг ва гаранг гаштам“, — менависад Аҳмад маҳдум дар ҳамон ҷои „Наводирулвақоъ“, — „ва ҷавдат ва ҷавҳар ки дар зехи доштам, ба тамоми мафкудуласар гардид (таъсираш гум шуд) ва кувваи ҳофиза ба зиён омад“.

Аҳмад аз барор нагирифтани куръонҳифзкуниаш доим зик ва дилтанг буд ва бисёр ғусса меҳурд. Ин ба саломатии ӯ таъсир кард: иштиҳои ӯ суст шуда, танаш лоғар ва заиф гашта, қариб буд ки ба бистари беморӣ бихобад. Онгоҳ падар ва муаллимаш диданд, ки аз ингуна таълими бача ғайр аз ранчу озор ва заъфи саломатӣ натиҷае намебарояд, бинобар ин аз ҳифзи куръони ӯ даргузаштанд ва ӯро ба мадраса доданд.

Аҳмад дар яке аз мадрасаҳои Бухоро ба таҳсил сар кард. Аввалҳо дар хонаи падару модараш истикомат мекард, баъдҳо падараш ба вай аз мадраса хучрае харида дод, то ки вай ба зумраи одамони толиби илм дохил гашта, тамоман мадрасагӣ шуда, ақлу хуши худро аз ғайри таҳсили илм ба чизи дигаре банд накунад.

Аҳмад дар он вақт 14—15 сола буд. Зехи ва истеъдоди баланди вай ки дар зерин бори гарони ҳифзи куръони дилнописанд тӯё фишор хурда монда буд, аз

нав кушода шуда рафт. Дар зиндагонии вай акнун як давран нав сар шуд. Вай аз чорчӯбаи танги оилаи падару модар ба майдони васеи ҳаёт баромад. Дарсхояшро вай бо муваффақияти тамои ва ҳатто бе заҳмати зиёд азхуд мекард. Ба вай ҳатто ҷунин менамуд, ки барои ёд гирифтани ҳамаи микдор илме ки мадраса медихад, кириш он қадар зӯрзанӣ ҳама намекунад. Рафта-рафта вай берун аз ҷадвали дарсҳои мадраса китобҳои доир ба илмҳои гуногунро меҳондагӣ шуд.

Муллобачагони Бухоро назар ба дигар табақаҳои аҳолии ҳаёти пурҷӯштаре доштанд. Муллобачагони сардаромад, бойбача ва маҳдумзодагон ҷӯрабозӣ мекарданд, ҳарифона меҳӯрданд, базмҳои дӯстона барпо менамуданд; муллобачагони камбағал ошпазӣ, ҷомашӯӣ ва дигар хизматҳои онҳоро карда, ё ба ивази кӯмаки моддӣ дарсҳои онҳоро муқолима карда дода, низ ба ҳамаи восита қаму беш ба базму зиёфатҳои онҳо шарик мешуданд. Маҷлисҳои адабӣ барпо мешуд. Аҳмад маҳдум ҳама ба ҳамаи зиндагонӣ қашада шуд.

Ин муллобачаи лоғари заифҷусса зоҳиран факер ва хоксор менамуд. Вале муддате нагузашта ҳама дарсонаш дар шахси вай ҷавони хуррамтабиатеро қашф карданд. Вай бисёр зиндагидӯст, шӯҳ, улфат ва хушҷақҷақ буд. Танбӯр менавохт, тарона меҳонд, сӯҳбатҳои ғолам мекард.

Аммо ҷӯрабозӣ ҳароҷат талаб мекунад. Аҳмад маҳдум дар китоби дар боло зикр ёфтааш менависад, ки аз рафту омади асҳоб (дӯстон) ва маҷлисҳои хеле ҷои ғузз набуд, ҳама ба ин боло гирифтӣ буданд. Аҳмад аз падараш маоше мегирифт ки он, агар зиёдаталабӣ

накунад, барои гузарони студентонаи вай кифоя буд. Вале акнун он маош кифоя намекардагӣ шуд. Зарурияти „оростани хучра ва асбоби он ва рафту ой бо дӯстон“ ўро маҷбур кард, ки бо ҳар роҳе „касби симу зар“ намояд, яъне пул пайдо кунад. Ба ин мақсад вай ба китобати девони Абулмаонӣ (Бедил) сар мекунад. Дар он вақтҳо ҳусни хатти вай бисъёр боло гирифта буд. Пас аз тамои шудани дарс дар мадраса, вай ба сари китобат менишаст. Вай чунон пуркор ва боҳавсала буд, ки ҳар моҳе як девони мунтахаботи Бедил китобат мекард ва барои ин, мувофиқи байъи пешаки, аз одамони китобат фармудагӣ аз бист то сӣ танга музд мегирифт. Як қисми пули кор кардагашро сарф, қисми бисъёртарашро захира мекард. Бо муболиғи шӯхонае ки ба баъзе навиштаҳои Аҳмад маҳдум хос аст, вай мегӯяд ки дар он замон ман бисъёр ҳасис ва мумсик шуда будам, ҳирси пулчамъкуни бар ман ғалаба карда буд, „агар танҳо будаме, ҳеч нахӯрдаме ва ба обу нони хушк қаноат кардаме. Аз шурако (шарикон) он ки хубрӯй ва дилкаш буд, назди ӯ такаллуфе ба кор мебурдаму, бадшакл ва ноҳинчорро аз дар мерондам, ки агар мағас дар косаам нишастӣ, пои ўро макида раҳо мекардам ва резани нон аз даҳони мӯр мерабудам...“

Аҳмад маҳдум ин кордории худро „хислати разила“ меномад ва ба худо шукр мекунад, ки вай ўро ба зудӣ аз ин одат халос кард. Назар ба гуфти ҳудаш, халоси ӯ аз ин „ҳирси чамъ“ ва „хиссат ва амсоқ“ (ҳасисӣ ва мумсикӣ) пас аз дидани як воқеаи ногаҳонӣ ба амал омадааст.

Воқиа ин аст. Рӯзе Аҳмад махдум ба қишлоқ, ба хонаи як хеши худ меравад. Дар бозгашт писари ам-
мааш ба вай ҳамроҳ мешавад, ки вайро то шаҳр гусел
кунад. Дар роҳ ҳарду ба хонаи як хеши дигарашон
мефароянд. Дар ин ҷо писари аммаи ӯ нохост бемор
шуда меафтад ва ба ду соат нарасида мемурад. Вай
як ҷавони солими тануманд ва боқувват будааст, ба
тавре ки „чун каланд бар замин задӣ, хок аз шонаи
сарӣ (чуқурии замин) бардошти, як ман бор бар дӯш
кашидӣ ва ба як даст бар пушти шутур ниҳодӣ“. Ин
ҳоли фоҷианок Аҳмад махдумро огоҳонидааст ва ӯ ба
худ гуфтааст, ки „ин ҷавон ба ин шиддат ва тунди
дар як он ба сарсари аҷал аз миён рафт, ту ба ин
пайкари заифу ҷуссаи наҳиф ин ҳама ранҷу тааб бар
нафси худ чаро ниҳодаӣ? Охир мурдани одамӣ чунин
саҳл ва осон будааст, мабод ки ногаҳон бимири ва
захираи ту насиби дигарон шавад ва ту дар хусрон ва
зиён афти“. Баъд аз ин, мегӯяд Аҳмад махдум, ман
аз ранҷу меҳнати пулчамъкунӣ ва ҳасисӣ даст каши-
дам ва ҳар даромаде ки пас аз он аз китобат ва ғай-
ра ба дастам меомад, „ҳамаро сарфи деғу пиёла ва
нуқлу навола намудам, ва он драмҳо ки ба сахтӣ
саубат гирд оварда будам“, дар қадами дӯстонам харҷ
кардам. Ҳамдарсҳои ман ки соле чорсад драм камо-
беш маош доштанд, аз он захира мекарданд, ман бо-
шам ба ду ҳазор драм базӯр гузарон менамудам „ва
боз аксар ба қарз мӯхтоҷ мешудам“.

3

Аҳмад махдум мадрасаро тамоm кард. Дар он ҷо

сарфу нахви арабӣ, фикх (қонунҳои дину шарият) ва мантиқ дурс дода мешуд. Чунонки дар боло гуфта гузаштем, Дониш берун аз чадвали дурси мадраса боз бо саъю кӯшиши худ илмҳои тиб, ҳисоб, ҳандаса, мунаҷҷимӣ ва наққоширо ёд гирифт. Китобхонаи худи Аҳмад маҳдум бисёр камбағал буд, назар ба қавли ҳудаш, он ҷо „ғайр аз панҷ—шаш ҷузъ аз аҷзҳои муқаддамот... ҳеҷ китобе аз арабӣ ва форсӣ набудааст“. Китобҳои дарқори вай аз дӯстон ва шиносонаш амонатталабӣ мекардааст. Ин муллои камбағал бағоят пурқор буд. Дар ҳақиқат, ҳаргоҳ ки пурқорӣ бо қобилиятҳои баланди ақлоӣ ҷамъ мешавад, натиҷаҳои мӯъҷизанок ҳосил мегардад.

Дар омӯхтани рассомӣ, наққошӣ ва лаввоҳӣ Аҳмад маҳдум аз ёрии мутахассисони ин ҳунар истифода наметавонист. Воқеан ҷи наваз ин ҳунарро омӯхтани вай қолиби диққат аст. Нависанда дар „Наводирулвақоъ“ ҳикоят мекунад, ки рӯзе як дӯстам ба ман девони ғазалиётро китобат кардан фармуд, ман ин фармониши уро бо хурсандӣ баҷо оварда нусхаи девонро бардошта ба дасташ додам. Вай ба ман гуфт, ки ин китобро „ҷадвал ва лавҳ ва тасвир муносиб аст“. „Ман ки ханӯз кӯча ва бозор камтар дида будам ва манзилу мақоми аҳли ин санъатро наметавонистам“, аз одамони медонистагӣ суроғ карда онҳоро қофта ёфтам ва „ба тараддуд ва заҳмати фаровон“ он китобро бо лавҳу нақшҳои зинат дода, зарҳалқорӣ карда ба дӯсти худ расонидам. Китоб ба вай бисёр маъқул шуд. Баъд ман андеша кардам, ки китобзинатдихӣ аз ҳунари зарури мебошад ва хурду қалонро, хусусан „хубруён, ашроф

„... уммолро ба хиёнат гӯшмол додан лозим аст, текин на чандон ки аз кор боз монанд, зеро ки ҳеҷ оқил амали эшонро ихтиёр накунад, лошак боз ба дешон эҳтиёҷ афтад“.

VIII

„... умуми гунаҳкорро то модом ки хиёнати мулкӣ аз эшон бубинад, ҳабс фармояд, чандон ки панд гиранд, ҳадди он аз се рӯз то се моҳ; ва аз ин зиёда ҳабсро раво надорад, ки мутааллиқони эшон зоеъ бимонанд.“ (Яъне аҳли хонаводаи онҳо хор мешаванд).

IX

„... бояд ки подшоҳ суфаро ва расулон (сафирон ва элчиёни давлатҳои дигар)-ро эҳтиром намояд...“

X

„... Подшоҳ бояд ки ҳар чанд гоҳе лашкарро ба нафси худ ба таҳкик бингарад, то наврасидагон ки ба сарҳадди рушду камол расидаанд ва аз имтиҳонот ба ромада, — навозиш ва илтифот кунад ва мансаб бахшад, то ба хизматгорӣ дил биниҳанд, ва пиронро ки аз кор афтодаанд маъзул дорад, ва авлоди онҳоро ба ҷои онҳо бардорад, ва агар ҷонишини лонқ надоранд, индрор ва мавочиби онҳоро катъ накунад (яъне маоши онҳоро набуррад), то дигарон дар хизмат сустӣ нанамоянд“.

„... мардуми сахтидида ва ғурбату курбаткашидаро хизмат фармояд, ки ба чон дар ростӣ кушоад аз бими бенавой. Ва сипоҳе ки аз сафи корзор (аз майдони ҷанг) гурезад, бибояд куштан ки хунбаҳои хештанро пешин хӯрдааст...“

Инчунин Аҳмад махдум таклиф мекунад, ки дараҷаҳои фан ва ҳунари сипоҳигарӣ муқаррар карда шавад, ки „кас то ба он поя нарасад, ҷоҳ ва мансаби рафикро орзу накунад“. Масалан ба сарбоз бояд 500 драм мавочиба таъин карда шавад, чун туфангандозиро ёд гирад—600 драм, асптозиро ёд гирад—700 драм, ва пас аз он ки қоидаҳои ҷангро хуб ва мукаммал ёд гирифт—то 800 драм ва ғайра. Дар баробари афзоиши илму ҳунар, таҷриба ва лаёқати ҳар сарбоз, вай бояд дараҷа ба дараҷа ба мансабҳои баландтар ва ҳатто то ба мансаби сарлашкарӣ бардошта шавад, агар ба сабаби банд будани ҷой он сарбоз ба он мансаб соҳиб шуда натавонад, бояд ба вай мавочибе ки соҳиби ҳамоно мансаб мегирад, дода шавад. „Чун ин назм ва насақ ҷорӣ доранд, лашкар бағоят орошта гардад ва ҳар кас рӯ ба ҳунар оварад, на ба ҳасад... бас инчунин лашкар бемуҳобо хешро дар обу оташ зананд“.

Аҳмад махдум ба пирони аз меҳнат монда ва маъюбон (инвалидҳо) аз давлат нафақа доданро талаб мекунад.

Баъд вай лоиҳаи ташкил додани машваратхонаи давлатӣ (государственный совет)-ро пешниҳод мекунад. Аъзоёни машваратхона, мегӯяд вай, бояд аз намоён-

дагони ҳамаи табақаҳои халқ ва оқилтарини онҳо таъин карда шаванд, ва ба ҳар чӣ ки онҳо иттифок карда қарор намоянд ва дар қорҳои мулкию молӣ ва ободии мамлакат он тадбирро лозим ёбанд, амир бояд онро ба амал оваронад. Ҷолиби диққат аст, ки Аҳмад маҳдум дар ҳузури амир маҷлисбарпокунии машваратхонаи давлатиро манъ мекунад, чунки,—меғӯяд вай,—агар амир дар машварат ҳозир бошад, роҳҳои савоб баста мешавад, машварат ба ҳушонадгӯӣ оид мебардад ва машваратчиён аз андешаи малоли хотири амир аҳволи қорҳои муҳимми давлатиро он тавре ки ҳаст, зоҳир карда наметавонанд, ё агар амир чизе гӯяд, агарчи гуфтаи вай ҳама ва нодуруст бошад ҳам, аз турс рад карда наметавонанд.

Аҳмад маҳдум дар танқидоти худ ва ислохотталабии худ ҳамчун намоёндаи унсурҳои тараққишпарвари маҳаллӣ ба майдон мебарояд. Вай тарафдори мутлақияти маорифпарвар (просвещенный абсолютизм) буд. Вай масъалаи сарнагун кардани соҳти амириро намоёнад ва моёнда ҳам наметавонист. Дар Бухорои асри XIX барои пайдоиши фикри барҳамзании соҳти амирей ва ивазкунии он бо республикаи буржуазӣ замина набуд. Қувваҳои истеҳсолкунанда тараққӣ ноқарда буданд, буржуазияи саноатӣ ҳанӯз ба вуҷуд намоёнда буд, буржуазияи тиҷоратӣ бошад ҳанӯз ҳале заиф ва номустақил буд ва дар иқтисоди мамлакат роли ҷиддӣ бозӣ намекард. Аҳмади Дониш мехост, ки амири маорифпарвар ва одиле бошад, ки идораи давлатро ислох кунад, қонун ва қондаҳои тозаи одилона ҷорӣ кунад, ба ободии мамлакат кӯшад, одамҳоро на ин ки ба на-

саб ва дорони онҳо, балки ба дониш ва қобилиятҳо онҳо нигоҳ карда амалу мансаб диҳад ва ғайра ва монанди инҳо.

Сафарҳои Русия ва мушоҳидаи тартиботи он ҷо ин ақидаҳои Аҳмади Донишро қувват доданд. Ба вай низоми мамлакатдории подшоҳӣ дар Русия нисбат ба низоми (дурусташ бенизоми) Бухорои амирӣ хеле беҳтар намуд.

Аҳмади Дониш дар бораи зарурияти ислоҳ кардани услуби давлатдорӣ фикрҳои худро борҳо ба амир Музаффар даҳанаки ҳам баён кардааст. Амир Музаффар ўро ҳамчун мунаҷҷим хурмат мекард, аммо Дониш, бар хилофи бисёрӣ ҳамзамонҳояш, обрӯи худро дар назди амир қатъиян барои манфиатҳои шахси истифода накард, балки баръакс кӯшиш кард, ки онро барои кушодани чашми амир ба расвоиҳои усули идораи давлат ва барои барҳамдиҳонидани он расвоиҳо истифода намояд.

Дар ин мавзӯҳо вай ба амир нотарсона тап мезад. Дар натиҷаи ҳамин ҷасораташ вай оқибат ба амир бадшуд ва аз вай таънаҳо шунавид. Вай дар мактубҳои аз Петербург ба амир мефиристодагаш тартиботи давлати русро таъриф карда, зимнан расвоиҳои давлатдории амирро танқид мекард. Дар он мактубҳо амир ягон калимаи хушомадгӯӣ намеёфт, аммо бисёр сугонҳои талхро меҳонд. Дар соли 1870 вақте ки Аҳмад маҳдум аз сафари Петербург баргашт, дар Шахрисабз бо амир мулоқот кард. Таъби амир шӯрида ва муқаддар буд аз он ки арзаҳои беҳушомад менавиштам, менависад Аҳмади Дониш дар „Рисола“и худ.— „Чанд

рӯзе ба таҷоҳул гузаронида, охир дар вақти мурочиат дар Қаршӣ маро назди худ талабида микдори як соат аз муомилоти Русия ва авоқибӣ умур (оқибати корҳо) мекурсид, ман беибо мегуфтам“.

Баъди чанд вақт амир як сафорати дигар ба Петербург таъин карда, писари худ Абдулаҳадро ҳамроҳ намуда фиристод. Аҳмад маҳдум ҳам мебоист бо он элчиҳо мерафт, вале амир Музаффар аз вай ранҷида буд, бинобар ин вайро аз ҳайъати элчиҳо хориҷ кард. Амир ба наздикони худ аз Аҳмад маҳдум шикоят карда гуфтааст, ки „ман фалониро ба суфарон давлат ба ҷониби Русия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насихатгар шуд, ман баъд аз ин уро нафиристонам“. Вақте ки ин хабар ба Аҳмад маҳдум мерасад, вай меғӯяд: „ман ҳам ба навқарии ин каллаҳарон толиб нестам“.

Аммо солҳои дарози мушоҳида, таҳқиқ ва таҷриба лозим буд то Аҳмади Дониш боварӣ ҳосил кунад, ки кушишҳои ислохотчиғии вай, ба қавли ҳудаш, „ба ғуши харон танбӯрнавозӣ“ аст, ва соҳти пӯсидаи амири ҳудаш исмисифати ҳамаи иллат ва фалокатҳои мебошад, ки аз онҳо халқ дар азоб ва Аҳмад маҳдум хунҷигар буд.

5

Тарҷиман ҳол ва асарҳои Аҳмад маҳдум таърихи пурфӯҷиан бештар аз яқиним асри Осиёи Миёна ва хусусан Мовароуннаҳрро дарбар мегиранд. Вай дар бораи айбу иллатҳои замони худ гоҳ бо заҳрханда, гоҳ бо оби дида, ва ҳар дафъа бо дарду алам суҳан меронад.

Чунон ки дар болотар кайд шуд, Ахмади Дониш дар замони се амир—Насрулло, Музаффар ва Абдулаҳад зиндагонӣ кард. Вакте ки Насрулло бародарони худро кушта ҳукумати Бухороро ба даст даровард, Аҳмад маҳдум яксола буд. Ин амир золими бадхашме, чоҳили пуртакаббуре, чаллоди ба хунрезӣ ҳарисе буд. Вай бисъёр касонро аз зану мард бо дасти худаш хафа карда куштааст. Хатто бо охирин нафасаш ҳам вай машоми палиди худро ба бӯи хун „муаттар“ гардонид: чанд дақиқа пеш аз ҷон канданаш Кенагас-оим ном зани худро „ба гӯшам симоб рехтӣ“ гуфта ба дасти чаллод супорида дар пеши чашми худаш кушонд*). „Давраи ҳукмронии вай пур аз ҷангҳои пайдарпай бо ўзбекони Шаҳрисабз, бо хони Ҳуканд, бо Хева ва Афғонистон, пур аз ҷабру зулмҳои гӯшношунда бар аҳолии тоҷику ўзбеки хонии Бухоро буд**). Насрулло ба худ Баҳодурхон (Ботурхон) ном ниҳода буд, лекин халқ вайро „Ботур кассоб“ лақаб кард, ва ў бо ҳамин лақаби сазовор ба таърих даромад.

Аз бедодиҳои ин бедодгар на фақат халқҳои хонии

*) Амир Насрулло дар давоми ҳукмронии худ 32 бор ба болои Шаҳрисабз лашкар кашида, охир оғро фатҳ намуда, авлоди ҳокимони Шаҳрисабз—кенагасхоро қир кард. Кенагас оим дохари ҳокими Шаҳрисабз буд. Ривоят мекунам, ки ин зан барои аз амир Насрулло касоси авлоди хуירו гирифтани ба гӯши вай симоб рехтааст. Амир пеш аз ҷон канданаш аз ин қори зан хабардор шуда вайро ки модари ду писари худаш буд, мекушонад.

**) Б. Гафуров и Н. Прохоров, — „Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей родины“, Сталинабад, 1944. стр. 144.

Бухоро, балки аҳолии водии Фарғона, аз он ҷумла тоҷикони осудаи он кишвар ҳам ба ғиғон омада буданд. Дар замони ҷангҳои ғоратгаронаи вай бо хони Хуканд „шаҳри Ўротеппа хароб карда шуд. Шаҳр дубор аз даст ба даст гузашт. Вале ғолибият ба ҷониби Насрулло монд. Вакте ки ӯ пас аз муҳосираи 3 моҳа Ўротеппаро аз нав ба даст даровард, ҳам гарнизони узбекии хони Хуканд, ки шаҳри Ўротеппаро мудофиа карда буд, ва ҳам тоҷикони осудае ки дар он шаҳр зиндагонӣ мекардайд, ба қатлу ғорати бераҳмона гирифтӣ карда шуданд. Ин қатлу ғорат ба ўротеппагиён нишони дод, ки онҳо бо ҷиғуна душмани бадхашме сарукор доранд. Насрулло бо лашкари худааш ба тарафи Самарқанд рафта ханӯз ба он ҷо нарасида буд, ки онҳо узбекии Хукандро ба ёрӣ даъват карда, ба гарнизони аз тарафи Насрулло гузошташуда хучум оварда вайро қир карданд. Онҳо оташи муборизаи байни Бухоро ва Хуканд бо қувваи нави аланга гирифта рафт. Насрулло Ўротеппаро аз нав муҳосира карда тақроран қатлу ғорати ваҳшиёнае барпо намуд. Дар натиҷаи мубориза ба муқобили Хуканд Насрулло ҳамчунин Хуканди тоҷикнишин ва баъзе районҳои дигарро ҳам ки то он вақт тобеи хони Хуканд буданд, зер карда гирифт.

Дар замони ҳукумати Насрулло хониҳои Осиёи Миёна ба доираи манфиатҳои сиёсии Англия ва Русияи подшоҳӣ мебаромаданд. Мустақили бадхашм Насрулло ки ғуҷагон худро ба ин қадар ҷағӯҳо гирифтӣ карда буд, қасдан қушиш мекард, ки байни хони худ ва мамлакатҳои дигар сатти ҷинӣ гузошта имконияти

харгуна алока ва робитаро бо онҳо бархам занад. Вай бо намояндагони дипломатии Англия ва Русия низоъ-талабона муомила мекард. Полковник Сгоддарт, ки дар соли 1838 бо супоришҳои дипломатӣ аз Англия омада буд, баъди ду рӯзи якум бор ба амир манзур шуданаш дастгир карда шуда ба зиндон андохта шуд. Дар он ҷо ба вай кину азобҳои сахт доданд ва пас аз азобҳои чорсолаи тоқатшикан вайро бо ҳамроҳии ингилиси дигар Коноллі ба катл расониданд. Назар ба қавли Вамбери кӯшишҳои ҳукумати Англия, султони Туркия ва машҳуртарин намояндагони рӯҳониёни Макка, шоҳи Эрон ва сафири рус барои ҳалос кардани Сгоддарт ва Коноллі натиҷа набахшиданд. Мустабиди ҷоҳил ва мағрури шарқӣ Насрулло ҳеҷ ҳаёл намекард, ки бо сиёсати хилофи шароит ва низоъталабонаи худ соати ногузирона зер карда даромадани аҷнабиёиро ба мамлакате, ки аз ҷабру зулми худаш дар нолидан буд, тез мекунад¹⁾.

Ҳамин кӯтоҳандешӣ ва сиёсатнофаҳмиро амир Музаффар ҳам аз падари худ ба мерос гирифта буд. Аҳмади Дониш ягона шахсе аз бухориён аст, ки ингуна сиёсати ҳукумати Бухороро сахт танқид карда, барои давлати Бухоро хатарнок будан ва ба сари вай балоҳо овардани онро таъкид намудааст. Вай дар „Рисола“-и номбаршудан худ воқияи зеринро нақл мекунад. Чанд моҳ пештар аз ҳучуми Русияи подшоҳӣ ба Бухоро якчанд савдогарони рус меоянд. Ҳукумати Бухоро онҳоро ҷосус гӯён ба ҳабс мегирад. Ҳукумати Александ-

1) Худи ҳамон асарӣ Б. Гафуров ва Н. Прохоров, сах. 145.

ри II барои гуфтугӯ кардан бо амир Музаффар дар бораи озод намудани савдогарони бегуноҳ Козимбек ном шарқшиносро ки дар дарбори подшоҳи рус ба сифати тарҷумонӣ хизмат мекард, ба Бухоро мефиристонад. Амир ин намояндаи расмиро ҳам ҳабс карда, ба зиндон мебартояд. Онгоҳ ҳукумати подшоҳӣ ба тариқи тадбири ҷавобӣ ба ҳукуматдорони Оренбург фармон медиҳад, ки ҳамаи савдогарони бухороии дар он ҷо бударо ба ҳабс гиранд. Пас аз ин амир маҷбуран савдогарони рус ва Козимбекро аз ҳабс озод мекунад.

Чизе ки Аҳмади Дониш баъди ин ба мо хабар медиҳад, ҷолиби диққат аст. Козимбек дар вақти бозгашт ба Петербург се чизро ба тариқи ҳадя ба подшоҳи рус мебарад: „як офтобон сафоли шикаста, дигар қошуки ошхӯрии нимсӯхта, дигар шамъдони сафоли шикаста“. Вай ин чизҳоро ба пеши подшоҳ гузошта гуфтааст: „ин обдасти подшоҳи бухорост, ки бадон таҳорат мекунад, ва ин асбобе ки бадон таом тановул мекунад, ва ин матое ки шаб бар он ҷароғ ниҳад. Ва асбобу ашъё, ки салотини турк бадон таҷаммул ва зинат кунанд, ҳама азони туст, — масалан аз ҷиту суф ва оҳану биринҷи ва нуқраву тилло ва қанду набот ва ғайра ки агар ин ашъё аз эшон (яъне аз амирон) манъ шавад, ҷамъе бошанд, ки пойзидози эшон ҷорук ва сарандози эшон се газ пашмина бошад, ва ҷома ҳамаи ресмони дурушт, ки аз он қанор ва ҷувол кунанд... ҷамъе бодиянишинанд, дар сари ҳар ҷамъе ҳоким аст ба тағаллуб ё ба ирс (ба зӯри ё ба тариқи мерос), ки ҳеҷ кадом аз аҳли давлат наоянд ва замини эшон низ дохили давлатҳо нест ва ҳар кадом даъвои ламналмаулкальям (подшоҳи заминӣ

замон) мезананд ва аз олам хабар надоранд, ба таври худ касонро ҳабсу қайд мекунанд ва молашро ба мусодира ва ғазаб молик мешаванд ва эътиқод надоранд, ки ғайри замини эшон заминест бошад ё ба чуз эшон дар замин подшоҳе ҳаст. Забти ин замин аз лавозими аҳамми (вазифаи муҳимми) давлатист ки дар он арсаи замин ки тақрибан 20 дараҷа тул дорад ва 14 дараҷа арз, ашхоси касираи (одамҳои бисъёри) берун аз ҳадду шумор мутаваттинанд (истикомат мекунанд). Замини эшон ҳама обшори муштамил бар гулу гулзор ва мӯхтабӣ бар анвои ғавокеҳ ва асмор (мева ва самараҳо), гӯи фарти маъмураи (ободтарин ҷои) олам аст ва солҳост ки ҳамчун Америка аз назари ҳамаи ҷаҳониён пӯшидааст ва ҳама ҷибол ва тилоли (кӯху теппаҳои) ин замин ҷавохирбахш аст, ва тавон гуфт ки дар рубъи шимоли ва ҷанубӣ мисли ин замини ободу хуррам ва хушҳаво набошад... ва ҳоли вазири эшон чунин аст ва амири эшон чунон, ва асбоби эшон ин... Микдори даҳ ҳазор аскар аз барои тасхири ин мамлакат кофӣ ва басандааст..."

Козимбек дар ҳақиқат он ҳадьяҳоро ба Петербург бурда ва ба ин мазмун суҳанҳо ба подшоҳ гуфта бошад ё не, мо намедонем: мумкин аст ки ин воқеа қисман рост ҳам бошад: Аҳмади Дониш метавонист нақли онро аз ҳуди Козимбек шунавад (вай баъдҳо дар вақти ба Петербург рафтаниаш бо Козимбек вохӯрда сӯхбатҳо кардааст). Аҳмади Дониш бо забони Козимбек бешубҳа фикру ақидаҳои ҳудашро дар бораи мамлакат ва ҳокимони вай баён мекунад. Мо мебинем ки вай боигарии мамлакатро, дар баробари ин бениҳоят ақибмонда будани вайро, худсарӣ, истибдод ва бела-

ёкати ҳокимони вайро хуб мефаҳмидааст. Диккат кунед, ки вай табиати хуррами ин сарзаминро чигуна таъриф ва тавсиф мекунад. Дили бузурги ин одам аз муҳаббати ватан ва диёри азиз пур буд, ва он дил ба рӯзгори талх ва толеи сиёҳи ватан месӯхт, хун мешуд.

Боз як мисоли нодонӣ ва аблаҳии амир Музаффар вокнаи кушта шудани Шохрух мирзо мебошад. Шохрух аз шохзодагони Эрон ва хеши Носириддиншоҳ буд. Вакте ки Носириддин ба тахти шоҳӣ нишаст, Шохрух дар натиҷаи муборизаи хонадонӣ аз тарси он ки мабодо ба вай ва авлоди вай аз шоҳи нав зараре расад, чалои ватан карда ба Бухоро омада буд. Дар хизмати амир Насрулло вай то мансаби тупчибошигӣ (сарфармондеҳи лашкар) расида буд. Амир Музаффар бо игвон баъзе саркардагон вайро ҳабс карда ба зиндон меандозад. Ин вокна дар ҳамон вақте ки савдогарони рус ва Козимбек дар ҳабс буданд, рӯй дода буд. Барои халос кардани вай Мирзо Яъқуб ном касе аз Техрон, аз ҷониби шоҳи Эрон ба Бухоро меояд. Вале ҳукумати амир на фақат Шохрухро озод намекунад, балки намояндаи расмии шоҳи Эронро ҳам ба ҳабс мегирад. Мирзо Яъқуб бо ҳамроҳии савдогарони рус ва Козимбек базӯр аз зиндони амир халос шуда ба ватани худ гашта меравад. Баъди андак муддат амир Шохрухро бо ҳамроҳии бародараш Хасанхон ба қатл мерасонад*).

*) Дар аввал баҳонаи ба ҳабс гирифта шудани Шохрух ин будааст, ки вай дар Бухоро ба ҳуа як хонаи ойнабанд ба услуби эронӣ бино мекунад. Баъзе аз уламо ба амир мерасонанд ки қалъаи қондаи дину шариятро вайрон гарда, хонашро ойнабанд кард. Амир ба ҳабс ва бадағга кардани Шохрух ва вайрон намудани хонаи ӯ фармон медиҳад.

Аз мазмуни гуфтугӯи Мирзо Яъқуб бо ҳукумати амир маълум мешавад, ки вай боз дигар супоришҳои дипломатӣ ҳам доштааст. Назар ба гуфти Ахмади Дониш (ки ҳамчун надими амир Музаффар аз корҳои дарбори вай огоҳ буд, бинобар ин шояди эҳтиборнок аст), Мирзо Яъқуб ба ҳукумати Бухоро чунин шартҳои пешниҳод кардааст: 1) Шохрух озод карда шавад ки вай „аз устухони шохони каён аст“, 2) бардафурӯшӣ аз фуқарои Эрон бардошта шавад (яъне фуқарои Эронро гулом карда нафурӯшанд); 3) туркманҳо саришта карда шаванд ки ба хоки Эрон гуломтозӣ накунанд (аз он ҷо мардумро барои фуруш бандӣ карда наёваранд)*). Агар ин шартҳои қабул шаванд, мегӯяд Мирзо

*) Дар он вақт гурӯҳҳои хурди така-туркманҳои роҳзан, ҷамъи қариб 15 ҳазор нафар, аз биёбонҳои Қароқум ба хоки Хуросон (Эрони шимолӣ шарқӣ ва Афғонистони шимолӣ) гуломтозӣ мекарданд. Онҳо диҳшати роҳҳои қорволгард шуда буданд. Аз тасвири онҳо мусофирон ва савдогарон қамтар аз 1500—2000 кас ба роҳ намебаромаданд. Чи нисбат ба хоки мардуми он тарафҳо бандӣ карда овирда дар Мовароуннаҳр ба гуломии фурушгари туркманҳои гуломтоз дар романи устод С. Айний „Гуломон“ тасвир карда шудааст. Дар Бухоро қорволисарон мисли гуломфурушӣ буд, ки аз 30 зиёдатар хуҷра дошт, дар ҳар қисми он хуҷраҳо тала-тала гуломони марӣро заиро то ба фуруш расиднашояд нигоҳ медоштанд. Шарқшинос ва сайёҳи венгерӣ Г. Вэмберг ки дар замони амир Музаффар ба Бухоро омада буд, дар „Сайёҳати Осӣи Минна“ ном асари худаш чунин менависад: „Гулом дар вақти фуруш ба бозор андохта аз назар гузаронида мешавад; фурушанда бояд қавил шавад, ки гулом ғайбҳои ахлоқӣ ва ҷисмонӣ надорад. Барои худ гулом хушбахтар аз он даре ки вай аз даст гуломфуруш

Яъқуб, онгоҳ шоҳи Эрон мутасаддӣ мешавад, ки Русияи подшоҳиро аз ҳучум кардан ба Мовароуннаҳр нигоҳ дорад.

Аз ин ҷо хонанда мумкин аст гумон кунад, ки амир Музаффар бояд аз нияти ҳучумоварӣ ва истилогарии Русияи подшоҳӣ пай бурда, ба ҳукумати Эрон муроҷиат намуда аз вай ёрӣ талабида бошад, набошад ба ивази ваъдаи монештавӣ ба ҳучуми ҳукумати подшоҳӣ, шартҳои зикр ёфтаре ба пеши амир мондани шоҳи Эрон чӣ маънӣ дорад? Аммо дар ҳақиқат қор ин тавр намебошад. Амир аз ҳукумати Эрон ёрӣ талаб карда наметавонист, чунки аввалаи дар натиҷаи ҷангу юришҳои ғоратгаронаи амирони Бухоро ба хоки Эрон, муносибати ин ҳарду мамлакат беандоза бад шуда буд ва амир Эронӣ шоҳиро ҳақдорона душмани худ ҳисоб мекард; сонияи—чи тавре ки мо дар поёнтар хоҳем дид, амираи феодалӣ Музаффари ҷоҳил ва нодон хатари таҳлуканоки ба сари давлати худаш омадаро асло намефаҳмид ва ӯ хеле дур буд аз он ки дар муқобили ҳавфи ҳучуми Русияи подшоҳӣ бо дигар давлатҳои ҳамсоя иттифок кунад. Ҳукумати Эрон ба муносибати ҳавфи ҳучуми

ҳалос мешавид, нест, зеро ки вай дар ҳонаи соҳибӣ навазш ҳар чигуна муомилани саҳт бинзад ҳам, ин боз беҳтар аз он аст, ки ҳамчун ҷиз ва матоъ дар бозор савдо карда шавад.

... Дар вақти ҳозира нархи баланди одаи калонсол аз 40 то 50 тилло (аз 21 то 36 фунт стерлингӣ англисӣ) мебошад, аммо нас аз талаба ки 18 ҳазор нафар эронӣ асир гирифта шуда буд, одамо ба 3 5 4 тилло харидан мумкин буд*.

Русияи подшоҳӣ душвор ва ночор гардидани холи хонии Бухороро дида, меҳост ки аз ин вазъият истифода бурда амирро ба гузаштдиҳӣ маҷбур намояд. Агар ба навиштаи Аҳмади Дониш бовар кунем, Носириддиншоҳ аз ноҳақ кушта шудани Шохрух ба подшоҳии Русия шикоят бурда, ба амир ва ҳукумати ӯ ҷазо доданро ҳам талаб карда будааст.

Аҳмади Дониш дар бораи амир Насрулло чунин менависад*):

„... Касро на аз сипоҳ ва на аз уламо маҷоли он набуд, ки ҳақиқати шаръиро ба подшоҳ арз кунад. Харчиз ки мувофиқи раъйи худ писандид, онро ба зӯъми худ шарият доништа бе ибто амал менамуд, ва он чизро ки хилофи раъйи худ медид, онро хилофи шарият медонист. Ва дар он умури номашруъӣ худ (корҳои ба шарият хилофи худ) боз аз уламо талаби фатво мекард. Кадоме ки мувофиқи шаръ ва муҳолифи раъйи ӯ фатво диҳад, ба андак замоне ба ранге ҷиноятро, ба ӯ нисбат дода ба мусодираи амвол ва амлоки ӯ ва ихроҷ (бадарға) кардани ӯ амр мекард. Чунон ки ҳоло тақрибан ба сад ҳавлии хурди подшоҳӣ ки дар Бухорост, тамоми он... мулки маврусии онҳо ки аз тарафи амир зулман аҳз (азхуд) кардагӣ аст...”

Баъд Аҳмади Дониш уламоҳои бевиҷдонеро ки зулм

*) Мо маҷбурем, ки дар ин очерк аз навиштаҳои Аҳмади Дониш иқтибоси бисёр ва гоҳо порчаҳои калон дарҷ кунем, зеро ки — афсӯс аз асарҳои вай то ҳол қариб ҳеҷ чиз ҷоп карда нашудааст, бинобар ин онҳо холи ҳозир ба омман хонандагон дастрас наменбошанд.

ва ғорати амирро „дуруст ва мувофиқи шариат аст“ гуфта фатво медоданд, танкид мекунад ва менависад: „Ва баъзе аз уламои ҳақношинос манфиати ҳозира-ро мадди назар карда: „молу мулки фуқаро ҳамагӣ азони подшоҳ аст, раоё (раия)ро моликият ба шай нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар раияи худ ситонида ғирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҳр ва зулм нест“ гуфта фатво ҳам дода буданд“.

Амир Насрулло ва амир Музаффар бо хону бекҳои майдаи Осиёи Миёна ҷангҳои пай дар пай карданд. Дар аксари он ҷангҳо будани ягон зарурият ё мақсадҳои давлатӣ маълум набуд, ва ба онҳо ҳамчун ҷангҳои, ки барои барҳам додани қувваҳои марказгурезӣ ва ташкили як давлати марказӣ бурда мешаванд, нигоҳ кардан ғалат мешуд. Амирони мустаббиди Бухоро аз фаҳмидаани ин тарика вазифаҳои таърихӣ ва давлатӣ хеле дур буданд. Онҳо ҷангҳои мазкурро асосан барои манфиатҳои шахсии худ ва хонадони худ мебуданд. Ҷангҳои ки онҳо бо ҳамсоягони худ мекарданд, ҷангҳои ғоратгарӣ буданд, ки бо қамоли ваҳшигӣ бурда мешуданд.

Амир Музаффар арзандаи падари худ буд, яъне чи андоза, ба қавли Аҳмад маҳдум „саффоқ ва беақл“ бошад, ҳамон андоза золим ва хунхор буд. Вай ба заминҳои шарқии Бухоро лашкар кашида Хисор, Қўлоб ва Қаротегинро зер карда гирифт. Тоҷикони озодидӯсти ин тарафҳо ба ғосибони ғоратгар муқобилияти мардонавор нишон доданд. Амир исъёнҳои онҳоро бе-рахмона зер карда ғарқи хун гардонид. Пас аз зер кардани шӯриши дар вилояти Хисор рӯйдода вай 1000 нафар деҳқон ва қосибӣ беғуноҳро бандӣ карда ба Ха-

ит ном чаллоди худ супурд ва фармон дод, ки дар як рӯз сари хамаи онҳоро гирад. Хаит то бегоҳи рӯз онҳоро кушта тамом карда натавонист: ба фуру рафтани офтоб ягон соат монда буд, аммо аз бандиён ханӯз 400 кас зинда буд. Музаффар ба Хаит амр кард, ки хамаи инҳоро дар байни як соат кушта тамом кун, набошад сари худатро мегирам. Вакте ки чаллод бо шитоб ва саросемагӣ онҳоро бисмил мекард, Музаффар аз тамошои он хангомаи хуини бемисол лаззат мебурд.

Ҳазорон одамони бегуноҳ дар „обхона“ ва „канахона“ҳои зиндони Бухоро маҳв мешуданд, зинда-зинда мефӯсиданд. „Чун маҳбасҳо аз бандӣ пур мешуд,—менависад Аҳмади Дониш,—бароварда рама-рама ба қатл мерасониданд“.

6

Ҳаёти шахсии амирони мангит ҳаёти ҷорпоёна, пур аз бемазагӣ ва фиску фучур буд. Корҳои давлатӣ маътал, ариза ва шикоятҳо нодида, мансабдорон рӯзҳо ва ҳафтаҳо мунтазири қабул ва дар „даргоҳи оӣ“ саргардон, мулк тороҷ, зироат хароб ва деҳ вайрон, фукаро дар азоб, амир бошад „машгули фароғат“ буд. Аҳмади Дониш дар як ҷои „Рисола“аш аҳвол ва гузарони амир Музаффарро чуни тасвир мекунад:

„ИУОМИЛОТИ АМИР ДАР ХАЗАР“

... Шабҳо то субҳ ба фасоду фиск эҳё кунад. Як ҷамоа раққосони амрад ва як ҷамоа раққосони зан баъд аз ашо ба ҳарамсарой назди қадбонуҳои хоса даровар-

да... дар сахни ўрда ба рақс ва суруд дароянд, ки тарчеъ-
банди он: „хазрат саломат бошанд“ бошад... Чун субх
кариб ояд, амир ҳамроҳи ду-се нафар амради хоболудан
бетаҳорат намози хуфтан бигузорад. Баъд аз адои ашо
бифармояд то азони ҷаҳрро гӯянд, ва ҳол он ки то азо-
ни ҷаҳр ва субҳи содиқ 45 дақиқа ва як соат монда
бошад. Алалфавр бомдодро бихонад ва бихуспад (бихо-
бад) то соати даҳуми рӯз. Онгоҳ ба халочой равад ва
худро ҳоли кунад ва дасте бишӯяд, пас ба ойна-
ву шона ва сурмаю ғоза хешро бипардозад то ним
соат. Пас барояд барои салом гирифтани хизматгорон...

„...Пас амир бадин бенасаки саломе баргирад ва ар-
заи дарбор биталабад ва нигоҳе кунад. Ва надонад, ки
дар он арза чӣ муддао навиштаанд. Ва ҳамчунон ба
муншӣ ва мушриф фириштад. Онҳо боз дубора арза ку-
нанд, ки фалонӣ ин гуфта ва ин хоста, умеди табаррук-
нома карда. Агар маъзун шаванд (ичозат гиранд), хате
бинависанд, ваилло ҳамчунон он муҳим маътал бошад.

„Масалан аз Ғиждувон аз асаси (полицияи) он ҷо ар-
за ояд, ки имшаб фалон, фалон, фалон ба ҳавли
фалонӣ даромада ин микдор амволро (молҳоро) бардош-
та, ду-се нафар касро ба қатл оварда; соҳиби ҳавли
ба мо хабар овард, чун маъзун набудем, ба гирифтани
онҳо тараддуд накардем. дар ин боб марҳамати олай
ҷӣ мешавад, ки оғар ин ҳаромӣён дар ин сахар бигре-
занд, ба даст овардани онҳо душвор мебошад“. Агар
амир бедор бошад, назди қиёми офтоб берун ояд, ва
агар дар хоб бошад, намози аср ӯ пагоҳи дигар берун
ояд. Хулоса баъд аз ду рӯз ба тараддуд ва таҷассуси
(ҷустуҷӯи) котиби дузд амру фармони амир содир ша-

вад, ки дар он хангом дузд ба Хоразм рафта расида бошад.

„Пас аз инқизои ин маҷлис нудамо (надимон—ҳамсӯхбатон) ва маҷлисиёро биталабад ва бо эшон камтар фӯхш гӯяд. Дар ин асно наҳории чошти карда бошад ва аз мусоҳибон кайфияти ҷ... шабонаи онҳоро тафтиш кунад ва чигунагии ҷ... сутурон (аспон) ро пурсад, то вақте ки таом дар меъда бухор кунад ва... бичумбад, саросема бархезад ва ба ўрда равад ва ба ҷамъе аз занони манкуҳа ва ғайриманкуҳа мубошир шавад, то эҳтиёҷ ба ҳаммом афтад, ва баъд аз фароғи истехмом (ҳаммом кардан) даллок биталабад ва ба хоб равад чи миқдор ки хоҳад. Пас бархезад ва ба маҷлис ояд ва нудаморо биталабад ва боз таоми зӯҳрӣ (бегоҳӣ) биёваранд, то ҳазм ва касри он фӯхш ва лағв бигӯяд, то вақте ки боз табиат тақозои мубошират кунад. Алал-фавр боз ба ўрда равад...“

Аҳволи сафари амирро Аҳмад махдум чунин тасвир мекунад:

„САФАРИ АМИР

„...Ҳафта ногузашта майл ба саҳро кунад. Ва ҳамчунин одамони вазир ба... кашӣ маъмур бошанд, ароба-арода зан ба саҳро баранд ва биёваранд. Ва соат ба соат асп медавонанд ба истеъҷол (аҷала ва шитоб), то гумон барӣ ки ин одамон барои хеле кори зарур тараддуддоранд. Чун тафтиш кунӣ, барои як фулус оҳак ва зарних ки ба ҷиҳати тоза кардани... бону даркор шудааст. Чун амир ба саҳро бошад, миқдори се ҳазор аскар дар рикоби ӯ ҳамроҳ бошанд ва дар соҳате аз заминҳои

фукаро хайма ва чодир зада бисъёрии аз мазореъ (кишт-зорҳо)-ро хароб гардонанд...

„... Хамеша чамъе аз амрадон болои лою барф раксу самоъ кунанд ва сару... бичунбонанд ки хама касро ба холи онҳо раҳм ояд...

„... Аз фукаро ва раия низ агар касе арз дорад ва рафъи эҳтиёче бояд ки аз шаҳр берун равад, дар гармо ва сармо аз се рӯз то понздаҳ рӯз интизорӣ барад. Боз маълум нест, ки рафъи маҳом (кораширо буд) тавон кард ё на, — бадон сабаб ки аввалан арзи ўро маҳрамия ва пешхизматон, аз тарси он ки мабодо малол ояд, манзур натавонанд кард, ва агар карданд, ҷавобе мувофиқи арз аз забони муборак наёяд...

„... Хулоса агар арза аз ҷиҳати об бошад, вақте ки оби даръё хушк шуд ва мазраа (зироат) аз обу тоб гузашт, ҳукми он аз пешгоҳи салтанат берун ояд. Пас мудлай ин хатро бубарад ва ба ҷӯе сардиҳад ё ба бод бардиҳад... ва ҳол он ки дар ин хат бист драм ва сӣ драм бемавқеъ сарф шуда бошад.

„Аммо агар арз аз ҷиҳати масхарагӣ ва дафкашӣ ва к... бошад, алалфавр эризаи ўро манзур кунанд... ва ин арз бемалол бошад ва мувофиқи мароми амир бувад.

„Тарикӣ сафар ин ки пеш аз баромадани кӯшун, уштур ва аробаи боркаши фукароро ба ғазаб ва ҳукму зулм баргиранд ва боздоранд. Аз ин ҷо маълум шавад, ки амир сафар дорад. Чанд рӯз ғаллаву матоъ дар шаҳр наёяд, ки аҷнос (молҳо) якбора ба эътибори нарх баланд шавад ва ғиғону нафир аз беваю бечора барояд. Орандагони матоъ ва ғалла чун бишнаванд, ки

амир дар шаҳр шутур мегирад, ҳама аҳмол (борҳо) ро ҷо барҷо партофта бигрезанд, ваҷҳ он ки ҳар шутур ки ба кирои аскарӣ афтад, аз ҷабр бимирад ва ҳар аробае ки ба дасти онҳо биафтад, бишкананд ва бисӯзонанд ва аспи он аз лоғарӣ ҳалок шавад...

Амир гоҳ-гоҳе Аҳмад маҳдумро дар рикоби худ ба сафар мебурд. Вай аҳволи яке аз ин сафарҳоро ва саргузашти худро дар он сафар чунин тасвир мекунад:

„... навбате муҳаррири сутур (нависандаи ин сатрҳо) низ дар ин сафари номуборак ҳампо буд, ки зимистон наздик омада ва муддати сафар низ аз се моҳ мутаҷавиз (гузашта) буд...

„Намози иди фитро дар хуттаи шаҳри Кеш гузордем. Дар ин асно хабари ғавти (мурдани) вазир расид. Дилхуш шудем, ки акнун хоҳ-махоҳ амир дар шаҳр мурочиат кунад. Ман аз камоли фароҳат (хурсандӣ) таърихе дар ғавти вазир гуфтам, ки:

Шаҳ-Муҳаммад вазири кушбегӣ
Бурд аз давлати Бухор шукӯҳ.
Аз ситам ҷок шуд гиребонҳо,
Ҷайби пирӯҳане накард руфӯҳ.
Буд бемор то ҳаёташ буд,
Рафт дар нор бо ҳазор андӯх
Рӯзи маргаш суруши олами ғайб
Соли таърих гуфт: „Занғар г...“ *)

Ва ин таърихро дар маҷмаи фузало (байни фозилон) аз истикоматиёни дарбори амир хондам...

*) *Моддаи таърих „занғар г...“* аст ки агар ба ҳисоби абҷад ҳисоб кунем, соли 1288 ҳиҷрӣ (1872-1873 милодӣ) мебарояд. Маълум мешавад, ки ин сафар дар ҳамон сол воқеъ шуда будааст.

„...Баъд аз таҳқиқи марғи вазир амир аз Шахрисабз мурочиат намуда ба Қаршӣ омада микдори понздаҳ рӯз таваққуф намуд (истод) бедахл ки мардум дар интизории ватан чон медоданд... Сармо ва соика ва барфи шадид меборид, амир аз Қаршӣ баромада азимати Бухоро мусаммим намуда, дар он шаб аз вуфури (зӯрии) боду соика ва борону барф аксари чодаҳо (роҳҳо) аз назар пушида шуда, бисъёр касон дар дашт аз роҳ баромада ба ҳалок расидаанд. То дар манзили аввал Хоҷа Муборак 30 нафар аз сарбози пиёда бериҳ гашта мурда, мурдаи онҳоро оварданд. Худи ин ҳакир низ ҳамроҳи рафикон ба чон тарсида ба киёсу шавоҳид роҳ гум нокарда ба манзил расидем. Микдори ду соат барои куш ва манзил мутараддид будем. Ба ҳар ҷо мерафтем аз саройҳо ва ҳавлиҳо, сарбозони фаромада мегуфтанд: „ин ҷои фалон даҳбошӣ ва фалон юзбошӣ аст, ҳамин замон меояд“. Ҳеҷ касро нузул кардан (даромадан) намонданд. Баъзе аз руфако (рафикон) бо эшон дасту гиребон мешуданд. Ман худро канора мегирифтам ва амиро дуо мекардам, ки „чаҳонгир шаванд“, то наздики саҳар нонфурӯше ба холи мо риккат оварда бурда ба ҳавлие нишон дод аз деҳа берун. Рафта нузул намудем... дар хонаи тангтар аз қабри вазир ва сиёҳтар аз бахти амир он шабро ба рӯз овардем.

„Алассабоҳ (вақти субҳ) аспхон худро аз таҳти куллаҳои барф ёфта амиро дуо гуфта саворӣ намудем. Ман аз яке аз руфако ки зарофат дошт (иуқтафаҳм буд), пурсидам ки: „эгар дар явмулҳисоб (киёмат) аз амир пурсанд ки: „дар он рӯз ки аз Шахрисабз баромада, ҳаво хуш буд, ҷаро ба ҳамон саворӣ Бухоро нарафтӣ ки аскарини ту ба осудагӣ ба манзил мера-

сиданд, ва дар хине ки асари кахрамони казо бар замин нозил буд (яъне барфу шамол буд), баромада халқи моро ба талаф ва зиён дод? Амир дар ин савол чӣ ҷавоб оварад?" Гуфт: „Мегуяд ки чуни буд, лекин ман дар Қаршӣ даромадам ва Муҳаммадин ғуломро кушбегӣ кардам ва ба писараш закоти савоимро додам ва фалонро қозӣ кардам ва фалонро раис, бинобар ин дар хуруҷи ба тарафи Бухоро таъвӣқ афтод (дер кашид)". Гуфтам: „Агар гуянд: эй золим, ин г... ки дар Қаршӣ хурдӣ, агар дар Бухоро меҳурдӣ, чӣ истиҳола дошт?" Гуфт: „Мегуяд ин ки ман донаму ту надонӣ". Гуфтам: „Агар гуянд ки: ин қадар ки беаклӣ, барои чӣ машварат намекуни?" Гуфт: „Қабул накунад ва моро пеш андозад, ки ин халқ моро ғумроҳ ва беакл намуда буданд ба хушомад гуфтани бисъёр". Гуфтам: „Пас мову ту дар он чамъ бошем?" Гуфт: „Ман ҳаргиз қабул накунам, ба сабаби он ки мо азоби худро ба воситаи ӯ кашада бошем".

7

Қушуни Александри II дар соли 1865 Тошкентро муҳосира кард. Хатари истилои Русияи подшоҳӣ бе-восита ба сарҳадҳои аморати Бухоро омад.

Эҳтимол хонанда фикр кунад, ки амири Бухоро ба тараддуди мудофияи мамлакат афтода буду, барои дафъи ҳуҷуми Русияи подшоҳӣ чораҳо меандешид. Аммо дар ҳақиқат ин тавр набуд. Амир Музаффар тараддуд дошт, лекин на барои мудофияи мамлакат, балки барои... дашқар кашидан ба болои Хуканд тараддуд дошт.

Аҳмади Дониш нақл мекунад, ки рӯзе аз рӯзҳо ба қорё ба ӯрда рафта будам, дидам ки умаро барои маслиҳат

ба хузури амир чамъ мешуданд; баъд аз тамои шудани маҷлис яке аз вазирон берун омад, ман аз вай гапҳои дар маҷлис шударо пурсидам, вай ҷавоб дод, ки баъзе аз умаро ба ёрии мусулмонони Тошкент рафтаи маслиҳат доданд, вале амир розӣ нашуд ва гуфт, ки „он саркардае ки дар Тошкент зафар ёфтааст, як нафар навқари подшоҳи рус аст, маро ор ва нағ меояд ки ба як навқари ӯ муқобил шавам. Ман дигар саворӣ кунам, рост ба болон Маскав меравам“.

Амир Музаффар дар ҳақиқат ба болон Хўканд лашкар кашид. Монанди ҳарвақта, сарбозони вай шаҳрҳои Фарғонаро гират карданд, бисёр мардуми бегуноҳи он кишварро заданд, куштанд, асир карданд, номуси бисёр оилаҳоро барбод доданд. Нафрат ва ғазаби аҳолии нисбат ба Музаффарӣ золими яғмогар то ҷое расида буд, ки пас аз баргаштани вай онҳо шӯриш карда, гарнизонҳои аз тарафи вай гузашташударо қир карданд.

Қушунҳои рус дар июни соли 1866 Тошкентро гирифта, ба тарафи Чиззах ва Самарканд, ки дар қаламрави аморати Бухоро буданд, ҳаракат кард. Бухоронӣҳо Чиззахро садди Бухоро ва дарвозаи Самарканд ҳисоб мекарданд. Дар миёни уламо ва муллоҳои Бухоро шӯру ғавғо хест. Онҳо ба гарданхошони ғўта андохта ва ба дастхошони қуръон гирифта, дар кӯчаҳои шаҳр намоиш карда мардумро ба ғазаб ва ҷаҳод даъват менамуданд. Амир ноилоч ба оростави лашкар ва ҳозир намудани асбобу анҷоми ҳарб сар кард. Дар Чиззах истеҳкомҳо созонда як миқдор сарбозонро дар зери фармондагии Яъқуб қушбегӣ ном саркардае ба он ҷо

равона кард. Ин саркарда, менависад Ахмад махдум,
„дар умри худ овози туфангро нашунида ва ҳеҷ маъра-
каи муборизонро надида буд“.

Туркистон яке аз акибмондатарин мамлакатҳои
дунӣ буд; амирон ва хонҳои беандеша бо ҳамроҳии
руҳониёни ҷаҳолатпеша дар арзи садҳо сол мамлакатро
ба ҳолати пасмондаи асримиёнагии нигоҳ дошта меома-
данд. Бухоро зулматкадаи динӣ ва ҷоҳилистони исломӣ
буд. Хоҷагӣ ва иқтисоди мамлакат, воситаҳои техника-
вӣ ҷанг дар замони Чингиз ба ҷи ҳолате ки бошанд,
дар ҳамон ҳолат монда буданд. Бинобар ин усулҳои
сафороӣ ва муҳориба ҳам ҳеҷ такмил наёфта ва ба асри
XIX номувофиқ буданд.

Дар муқобили кӯшуни хуб таълимдида ва бо яроки
оташфишон мусаллаҳшудаи рус лашкари Бухоро изди-
ҳомӣ кӯпкоритозонро ба хотир меовард; милтиқ дар
байни сарбозони амир айҳон-айҳон дида мешуд; иддае
бо тирю камон ва сипар, қисме бо шамшер ва ханҷар,
дигарҳо бо ҷубу таёқ мусаллаҳ шуда буданд. Он ҳама
шавкат ва дағдағае, ки амир Музаффар дар мубориза
ба муқобили хону бекҳои майда ва аҳолии беяроки
Шаҳрисабз, Хисор, Қаротегин ва Хуканд нишон медод,
акун ба кӯшуни рус рӯ ба рӯ шудан ҳамонро барбод
рафт ба тавре ки ҳеҷ нишонае аз он боқӣ намонд.

Ҳар чанд ки шумораи лашкари амир назар ба кӯ-
шуни подшоҳӣ даҳҳо бор зиёд буд, вай дар ҷанги
наздики Қиззах ба кулӣ шикаст хӯрд. Вай бо он тар-
тибу низом, дурусташ бетартибӣ ва беғизомӣ, бо он
саркардагони белаёқат ва бо он аслиҳае ки дошт,
шикаст нахӯрда ҳам наметавонист.

Ахмади Дониш ҳамаср ва шохиди он воқеаҳои бузурги таърихӣ аст, вай ба мо дар бораи равиши ҷанг, аҳволи лашкари амир, авзои ақибгоҳи вай, кайфияти руҳии халқ ва муносибати вай ба ҷанг, инчунин дар бораи арбобҳои замон ва сарлашкарҳои амир маълумотҳои киматнок медиҳад. Агар навиштаҳои Ахмади Дониш намешуд, бисёр тарафҳо ва тафсилоти муҳорибаи байни Русияи подшоҳӣ ва хониҳои Осиёи Миёна ба мо номаълум ва норавшан мемонданд. Таърихшиносоне ки даврани истилои Русияи подшоҳӣ Осиёи Миёнаро тадқиқ кардаанд, аз асарҳои Ахмади Дониш ки маъхази киматнок аст, ҳеҷ истифода набурдаанд (сабаби муҳимми ин он аст, ки асарҳои вай камёбанд ва ҷоп карда нашудаанд).

„Ғозиёни“ бухороӣ чи тавр ҷанг карданд ва „сипах-солори“ онҳо Музаффар ба онҳо чигуна фармондихӣ кард? Баёни ин воқиаро беҳтар аст, ки аз шохиди мумтоз Ахмади Дониш шунавем. Тасвири ӯ равиши ҷангро зоҳиран ҳаҷвӣ ва хандаовар аст, аммо дар ин хандаи вай ашкҳои алам ва ҳасрат—алам ва ҳасрат аз ақибмондагии диёр, алам ва ҳасрат аз бадбахтӣ ва кулфатҳои дар натиҷаи он ба сари халқ омадагӣ,—намоён аст.

Амир Музаффар „бо аскарҳои фаровон саросема аз шаҳр баромада микдори сиву шаш адад тўп ва ҷанд шутур кўрхона кашида баромаданд,—менависад Ахмади Дониш.—Вакте ки муқобили душман мешуданд, ҳанӯз дору ва фашангу кулӯла дар Бухоро буд ва ҳама асбобҳои нокису нотамо. Ва доруи милтик ба наҳҷи ҷасбон ки як ташт оташ даркор то ӯ шӯъла диҳад бе овоз. Бъд аз баромадани аскар нафири он дар шаҳр афғод, ки ба ғазовот берун оянд, ва ба дари ҳар хона ҷубакзан ки:

„зуд бароед!“. Мардуми шаҳр ки гоҳе овози тӯпу туфангро на шунида буданд ва ба маъракаи корзор нарасида,— гумон мекарданд ки ғазовот низ чунин маъракаи гӯш-тингирӣ будагист ё майдони пойгаторӣ бошад. Ҳар кадом чӯбе се ғаз бардоштанд ва баъзе ба сари он чӯб микдоре аз оҳан ҳалқа баста, то агар ҳасм чӯбе андозад, онҳо низ он чӯб ба сари ӯ фуруд оранд. Эй турфа саҳт замонаи ачибе буд!

Уламо ба фарзияти чиҳод нафир мекашиданд (яъне чиҳод фарз аст гуфта дод мезаданд), ва намедонистанд, ки ин ғазовот кучо фарз шудааст... ва ғазо ба чи асбоб тавон кард, ва намерсиданд, ки холи ҳасм (душман) дар ҷанг ҷиғуна ва силоҳи (аслиҳаи) ӯ чи навъ аст... раия барои муҳофизати аскар пеши ҷанг бошанд, ва дар авкоти амн (дар вақтҳои тинҷӣ) аскар хуни раияро бивӯшанду, боз дар вақти ошӯб эшонро (яъне раия-ҳалкро) пеш андозанд? Хеле назми ҷадид (тартиби нав) аст, ки ба ҳеҷ миллат мувофиқат надорад!

....Аскарӣ зиёда аз идду ҳаср (зиёда аз ададу ҳисоб) бадин насак ҷамъ шуда, баъзе ба шавк, баъзе ба кирох, аз ҳар табакаи мардум ба нияти ғазо мерафтанд баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ ин ҷамъиятро мулоҳиза намуда ба худ ҷазм кард, ки ба ҳамин юриш то Петербург пойтахти император фатҳ хоҳад шуд, чи медид ки тулу арзи (каду бари) кӯшун қариб ба ду фарсах меравад. Намедонист ки:

Пароканда лашкар наёяд ба қор,

Дусад марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор.

....Фиредун ва Афросиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд. Дар муддати ду моҳ қамобеш ба ла-

би даръёи Сир рафта, дар соҳате мусаммӣ ба Сасикқӯл нузул фармуд (фаромад). Ғозиён маъ (ва) аскарӣ хумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазовот пушаймон гашта дар тараддуди гурез ва махлас (халосӣ) афтоданд, чи асбоби нуксонот (хӯрокворӣ)-ро дар арзи роҳ ба сомон (ба охир) расонида, корашон ба талабу савол оид гардида буд.

„Ва мардуми Русия низ ғофил аз аҳволи хасм ба худ ҳаросида, розӣ буданд, ки мусолиҳа (оштӣ) шавад, чи сатвати (дабдабаи) темурӣ ва шавкати сипоҳи ўзбек дар дафотири онҳо марқум аст (яъне дар китобҳои онҳо навишта шудааст). Ва боз медиданд, ки сипоҳе ба адади мӯру малах соҳати даштро фуру гирифта меомад, меандешиданд, ки мабодо чашми захме расадашон. Хар чанд касонро барангехтанд (равона карданд) ва нома фиристоданд, маъкули умарои давлати баргаштабаста мо нашуд, ё муддаои ўро нафаҳмиданд ё натавонистанд ба амир маъқул кунанд.

„Чамин аскарӣи Русия дар он ҳолат як ҳазору панҷсад то ду ҳазор нафар буданд, ки ҳамчу девори оҳанин меомаданд ва ба хар қадаме ғозиёни аскарӣ мо ақибтар меомаданд, ки ба чое касринок Русияро оварда ба якборагӣ иҳота намуда ба кайду аср (асирӣ) кашанд.

„Ва аз чое ки амир нузул фармуда (манзил карда) саропардаи иҷлол дошт (ҷодири бузургӣ зада буд), то маъракаи китол (ҷон ҷанг) ним фарсах камобеш буд ки овози нағораи аскарӣ мерасид. Амир дар сояи шомӣна ба лўъби шатранҷ (бозии шохмот) машғул буд. Чамое аз қавволон қавл ва ғазал мегуфтанд. Худи амир усули нағораро ба ғайри худ нигоҳ дошта аноан-

фаонан (гоҳ-гоҳ) пешхизматонро мефармуд, ки ба амири тўпхона Салим бӣ ва амири аскар Шералий инок таъин кунанд, ки хазинаи Русия ба дасти навкария афтода талаф нашавад ва бисъёр мардуми Русияро нокушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хизмат кунанд ва низомиро ҷорӣ доранд(!).

„Ва дар ҳошияи (канори) лашкар Яхъёхоҷаи туркман ки мансаби охундӣ дошт... фаши амома (салла) аз ақибӣ сар андохта сафҳаи басити ариз ба даст бардошта фазоиلى ҷиход ба халқ талқин мекард ки: ҷиход кунед! пойдор истед!

„Ба ҳамон юруш Русия омада тўпхоро соҳибӣ кард ва ду-се сочма тўпча ба сӯи ғозиён ҳадъя фиристод. Ҳама мунтазири фарор буданд. Якбора фарори барқарор ихтиёр карданд. Аввал касе ки бигрехт ва амома аз сару сафҳа аз даст биандохт, Яхъёхоҷаи охунд буд.

„Онгоҳ хабар оварданд ба ҷаноби амир ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои аспӣ қантарӣ ва зини ҳолӣ нишаста фурсат наёфт, ки амома бар сар кунад, ё ҷома бишунад, ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болои зин барнишаст ва асп меронид.

Чун мардуми мо гоҳе ҷанги низоми надида буданд ва нашунида, ва баъд аз шунидан бовар намекарданд ва намедонистанд ки кӯшуни зафаръёфта таоқуби ҳасм накунад (душманро пеш намекунад) ва ба худ киёс мекарданд, ба ҳеҷ чиз нигоҳ нокарда, ҳар чи дар сару бар доштанд, ба ҳар ҷо партофта, ба кадом тараф ки рост омад, рӯй ниҳоданд, то ки баъзе баргашта ба тариқи фарор ба кӯшуни Русия афтода, эшон ба ҳоли

онхо вукуф ёфта (яъне аскарони рус аз холи онхо хабардор шуда) обу озука дода гусел намуданд. Баъзе ба даръё, баъзе ба хомун афтода, маблағи касири аз ҳадду ҳаср мутаҷовиз (адади бисъёри аз ҳадду ҳисоб беруи) даруни даръёву дашти хунхор тӯъмаи коми наҳангу паланг гаштанд...

„Дар он гуреза амир фурсати нукзи хочат наёфта, ҳам ба болои зин бавл карда эзорро мулаввас гардонид...“.

Амир Музаффар худро лашкаркаши замони мешумурд ва, ба қавли Аҳмади Дониш, даъвои фиръавний дошт, аммо задухӯрди якҷанд соата бо қўшуни рус кифоя буд то исбот шавад ки вай тамоман беҳунар ва тарсончак аст.

Аҳволи рӯхияи оммаи халқ чигуна буд? То чи андоза вай хоҳиш дошт ва тайёр буд, ки ба тарафдории амир бичангад?

Асосҳои маълуме ҳафт тасдиқ кунем ки оммаи асосии халқ ба қўшуни рус муқобилият кардан намехост, вай дар таҳи дил сарнагун шудани амир ва режими ӯро мехост, чунки аз ҷабру зулми вай ба дод омада буд ва умедвор буд ки дар ҳокимияти русӣ аҳволи вай сабуктар мешавад. Муомилаи одамони қўшуни рус бо аспрони ҳарбӣ ва бо аҳолии ҷоҳонӣ фатҳшуда ки Аҳмад маҳмуд ҳам ба ин нишора мекунад, зуд дар байни халқ шӯҳрат меёфт ва умедвории дар боло зикршудани ӯро қувват меод.

Дар баъзе ҷоҳо халқ тайёр буд, ки ба зидди амир шӯриш кунанд. Чунин аҳволи рӯхияи халқро воқиси Самарқанд ба мо равшан нишон медиҳад. Вақте ки қўшуни рус ба болои Самарқанд меомад, аҳолии он

чо ва талабгони мадрасаҳо „нохост“ шӯриш бардошта ба гарнизони амир ки дар шаҳр буд, ҳуҷум оварданд ва онро ба қир кардан даромаданд.

Назар ба шаҳодати Аҳмад маҳдум, дар байни шӯришчиён занон ҳам будаанд*). Зохиран баҳонаи шӯриш—бедодгарии сарлашкар ва ҳеши амир Шералӣ иннок дар ҳақи аҳолии Самарқанд буд. Вакте ки як қисми самарқандиён бо ташвиқоти уламо ба „ғазот“ меҳезанд, сардори гарнизони Самарқанд Шералӣ ба сарбозони худ фармон медиҳад, ки он мардуми ғазоталабро пароканда кунанд ва ҳатто кушанд.

Ин боз ҳам дурустии даъвои моро тасдиқ мекунад: маълум мешавад ки намояндагони ҳукумати амир ҳам аз кайфиятҳои зиддиамирии халқ огоҳ буда, ба вай боварӣ надоштаанд. „Аслан ғазо ин аст ки сунникушӣ шавад, то моро осудагӣ даст диҳад“ мегуфтааст Шералӣ иннок. Дар охир шӯриш бо мудохилаи умаро ва сипоҳиёни бухорӣ ки он вақт дар Самарқанд буданд, паст карда мешавад.

Амир Музаффар баъди якчанд шикастҳои сахте ки аз кӯшуни рус хӯрд, оқибат дар соли 1868 ба сулҳ бастан бо Русияи подшоҳӣ маҷбур шуд. Водии Зарафшон бо шаҳрҳои Самарқанд ва Каттакӯрган, инчунин Қиззах ва Ўротеппа ба дасти Русия гузаштанд. Амири Бухоро, хонҳои Хуканд ва Хева вассалҳои подшоҳи рус шуда монданд. „Осиёи Миёна объекти истисмори мустам-

...фуқарои Самарқанд... ба ҳимояти мусулмонон ва талабаи илм зану мард (курсив аз мо С. У.) ба аскарҳои дохилии Самарқанд дарафтошанд, ки ҷӯйҳои луи дар кӯчиҳо равон шуд* — мензвисад Аҳмади Дониш.

ликавии царизм гардид. Торумори кувваҳои мусаллаҳи хони Хева ва амири Бухоро чунон пурра буд, ки зеркарда гирифтани тамоми хоки ин хониҳо барои ҳукумати подшоҳӣ ҳеҷ душворӣ надошт. Фақат ба мулоҳизаи муносибатҳои байналхалқии царизм ин кор карда нашуд. Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади он ки сиёсати истилокории дар Осиёи Миёна бурдаистодаи худро рӯ-рӯш кунад, эълон намуд ки дар хонии Бухоро дар бобати ҳокимияти давлатӣ ҳеҷ дигаргунӣ рӯй надовдааст ва амири Бухоро монанди пештара ҳокими олии мамлакат шуда мондан мегирад^{*)}).

Аҳмади Дониш муллои мусулмон ва аз ҷумлаи уламои Бухоро буд. Агар вай ҳам монанди дигар уламосабаби дар ҷанг мағлуб шудани кувваҳои мусаллаҳи амирро аз „казову қадар“ ва „ғзаби худо“ медонист, ҳеҷ ҷои таъҷуб набуд. Лекин вай ба ин ақида шарик намебошад. Гуфтан мумкин аст, ки вай на фақат дар Бухоро, балки дар тамоми Туркистон шахси ягонае буд, ки сабабҳои ҳақиқии шикаст ва торумори лашкари амирро тахминан дуруст фаҳмида тавонист.

Ба фикри Аҳмади Дониш, лашкари амир бинобар он шикаст хӯрд, ки дилсардона ҷанг кард, ғайрат ва шуҷоат агарчи нишон дода метавонист, лекин нишон наод. Ба ин дилсардӣ ва беғайратии лашкар вай якчанд сабабҳо нишон медиҳад:

Якӯм ин ки, лашкар мавочиби худро дар сари вақт ва пурра намегирифт („мавочиби ин кӯшун номураттаб ки хармоҳа чанд рӯз ақибтар дуздида бист танга медо-

^{*)} Ҳамон асари Б. Гафуров ва Н. Прохоров, сах. 146.

данд“)*), таъминоташ бад буд, бозори муайяне барои лашкар набуд, нархи молу озука қимат буд, мавочиби мегирифтагиаш ба сарбоз кифоя намекард; дуюм ин ки сардорон ва командирҳои лашкар одамҳои на фақат беҳунар ва бе таҷриба, балки паст ва разил ҳам буданд („одамҳои дун бар сари онҳо фармонфармо буд“) ки; чанговарон дар тахти фармони онҳо буданро ба худ ор ва нанг медонистанд; сеюм ин ки, агар чанговар дар ҷанг кушта шавад, аз осудагии зану фарзандонаш эмин набуд, сарбозон медиданд, ки ба оила ва авлоди одамони дар майдони ҷанг талафшуда ҳукумати амир ғамхорӣ намекунад ва онҳо хор мешаванд („...дар маъракаи корзор касе мақтул шавад, авлоди ӯ зоеъ мешавад...“); чаҳорӯм ин ки, лашкари амир душмани худро намешинохт, шумораи вай, аслиҳаи вай, усулҳои тактикавии вайро намедонист, разведка набуд („холи хасро намедонистанд“); панҷӯм ин ки, аслиҳаи лашкари амир дар муқобили аслиҳаи оташфишони русҳо ба қор намерафт („... хасро ба мардуми билоди (мамлакат) худ киёс мегирифтанд, аз он ҷиҳат ба ҷӯби сегазӣ иктифо менамуданд“); шашӯм ин ки, сарбозон аз амир ва аз фармондеҳони калон ҷуръат ва матонат намедиданд („дар суботи аскар дар майдони корзор ҷалодат ва шаҳомати султон ва фатонат ва матонати сараскар... шарт аст“); ҳафтӯм ин ки сарбозони дар майдони ҷанг қахрамонӣ ва қирнома нишондода аз ҳукумат ё аз фармондеҳон ҳеҷ мукофоте, амале, рутбае ё мансабе намегирифтанд, ба онҳо фақат ваъдаҳои хушку холи дода мешуд („...дар он ҳол ваъда ба ҳеҷ

*) Суханҳои дар қавс навишташуда аз Аҳмад маҳдуманд.

чой нахӯрад... ҳеч оқил ба ваъда чон надиҳад ва чон-
бозӣ накунад...“).

Бояд ба Аҳмади Дониш инсоф диҳем, ки вай дар
Бухорои асри XIX дар таҳлили сабабҳои мағлубияти
кӯшуни амир худро аз таассубҳо ва хурофотҳо раҳо
карда, бо зеҳну тафаккуре ки ҳоси арбоби давлат аст,
сабабҳои мазкурро зиракона тадқиқ ва тафтиш карда
тавонистааст. Дар ҳақиқат, давлат ва кӯшуне ки олудаи
онгуна айбу иллатҳои маҳол аст ки аз ягон муборизаи
ҷиддӣ ғолиб шуда бароянд. „Чунин беабтӣ ва бенаса-
кие ки дар ин давлат зоҳир шуд,—менависад Аҳмади
Дониш,—дар ҳеч аср ва замон кас нишон намедихад“.

Русияи подшоҳӣ дар бобати тараққиёти иқтисодӣ ва
маданӣ нисбат ба Европайи Ғарбӣ қафо монда бошад
ҳам, лекин назар ба хониҳои Осиёи Миёна ҳеле пеш-
кадам буда ба роҳи тараққиёти капиталистӣ даромада
буд, ва ҳолон ки хониҳои Ссиёи Миёна дар даври ти-
раи феодализм мезистанд, бинобар ин Осиёи Миёнаро
зер карда гирифтани ҳукумати подшоҳӣ гарчанде кори
ноҳақ ва истилогарӣ буда, ба сари оммаи меҳнаткаши
маҳаллӣ азобу уқубатҳо оварда бошад ҳам, лекин аз
тарафи дигар вай ин кишварро ба маданияти баландтар,
ба маданияти халқи бузурги рус наздик кард, мамла-
кати ба худ печида ва шахшудамондари бо ҷаҳони
берунӣ алоқадор намуд ва барои аз ҷиҳати хоҷагии ва
сиёсӣ тезтар тараққӣ кардани он қисми мамлакат, ки
ба империяи подшоҳӣ дохил карда шуда буд (нисбат
ба районҳои тобеи аморати Бухоро), сабаб гардид.

8

Аҳмади Дониш дар умри худ се дафъа ба Петер-

Бург пойтахти давлати Русия сафар кард. Ва хар дафъа ҳам бо маҷбурияти амир: агар ба ихтиёри худи вай мемонданд, эҳтимол вай аз Бухоро ба ҷое сафар намекард,—барои ин вай на сармоя дошт ва на ҳавсала.

Дафъаи аввал вай дар ҳайъати элчиёни аз ҷониби амир Насрулло, баъд ду бор дар ҳайати сафорати аз ҷониби амир Музаффар ба дарбори подшохи рус фиристодашуда сафари Русия кард. Савора дар болои асп вай ба ҷойҳое рафт, ки шояд пеш аз вай қадами ҳеч як олими бухорой нарасида буд, ва аҷоибҳое дид ки ҳатто шунидани онҳо ҳам „ймони“ одами мусулмонро барбод меод.

Аҳмади Дониш аз ин сафарҳояш ба мо хеле ёддоштҳои завковар монандааст. Мо дар ин китобча бо баъзе аз ин ёддоштҳои ӯ шинос мешавем.

Дар кадом солҳо ба Русия сафар карданаширо Аҳмади Дониш дар ҳеч ҷо наменависад. Мо инро фақат аз рӯи баъзе нишона ва ишораҳо ба таври тахминӣ муайян карда метавонем.

Чунон ки дар боло гуфта шуд, вай бори аввал ба Петербург дар ҳайати сафирони амир Насрулло рафт. Пас аз он ки „вилояти Кенагасия“ ва Кеш (Шахрисабз) ба қабзаи амир Насрулло даромад, менависад Аҳмади Дониш, амир лозим донист ки ба пойтахти Русия сафорате фиристода, хабари ин „фатҳи номдори“ худро ба Александри II расонад ва ҳам ӯро ки пас аз вафоти падараш Николаи I навақас ба тахт нишаста буд, муборакбод кунад*). Амир Насрулло Шахрисабзро

*) „...Дар он наздиқӣ,—мензвисад Аҳмади Дониш,—Николай падари император дар болои Крим шикасти фохӣ аз давлати Ислонбул ва Фаранг ёфта буд“. Маълум мешавад, бухоронӣ аз ҷанги

арзи дустӣ ва садокат кардан як сафорат ба пойтахти
в ӯ фиристодан лозим шуд. Аз таърих маълум аст ки
сулҳи байни Русия ва Бухоро дар соли 1868 баста
шуд. Сафирони амир Музаффар ба Петербург ё дар
хамин сол ё ки дер монад дар соли оянда рафта ме-
тавонистанд, вале ба ҳар ҳол дар соли 1868 воқеъ
шудани ин сафар ба эҳтимол наздиктар аст.

Дар ин сафорат ки раиси вай як пири бангии нодон
буд, амир яке аз писарони хурдсолашро ҳамроҳ карда
фиристод. Сафари ин элчиҳо ва кордориҳои раиси
бангии онҳо саросар як масхарагист, ки калами ҳаҷвни-
гори Аҳмади Дониш тасвири онро ба мо боқӣ гузоштааст.

Аҳмади Дониш бо фармони амир Музаффар мир-
зо ва имоми сафорат таъин карда мешавад. Ба вай
на аспе медиханд ва на маоше таъин мекунанд. Фа-
кат дар охир яке аз мулозимони кушбегӣ ба вай як
аспи бе зин ёфта дода мефармояд, ки зудтар савор шу-
да ба роҳ даро ва аз кафои амирзода расида рав ки
вай аллакай аз шаҳр баромадааст. Ин муллои калла-
калон ва саллакалон ба пушти аспи лучи доғари лук-
кӣ савор шуда, ба амир ҳам ба амирзода ҳам лаънат-
ҳо хонда раҳсупор мешавад.

„Турфа тааччубе ки, — менависад Аҳмади Дониш, —
касе маро дар ин чамъ наменишнохт ва ҳар кадом ме-
пурсиданд ки: „мулло, шумо кучо меравед ва ба ки
кор доред?“. Ниҳоят баъзе аз савдогарони бухороӣ
ки дар ҳаёти сафорат буданд, вайро шинохта, зину
чома ва дигар асбоби сафари ӯро таҳ мекунанд ва ба
санҷон худ мефармоянд, ки дар манзилҳо аз аспи вай
хабардорӣ намоянд.

Амирзодаи кудак „намедонист ки кучо меравад ва уро кучо мебаранд“. Раиси сафорат пири хазафшудан нашабанд Абулкосим дотхо бошад, доим хуморӣ ва ба холи худ гирифтор буд.

Ба ҳамин расвой элчиҳо савора то Тошкент мерасанд (роҳи оҳан дар он вақт набуд). Амир ба генерал-губернатори Туркистон як асп ва дигар ҳадияҳо фиристода будааст. Одамони сафир он ҳадияҳоро ба генерал-губернатор мерасонанд, вай ба як саиси Абулкосим дотхо силав гуён як қоғазӣ панҷсӯма медиҳад; дотхо он пулро аз саис кашада мегирад, саис ба суди русӣ шикоят мебарад, суди русӣ пас аз муҳокимаи ин мочаро дар охир он панҷ сӯро ба ғойдаи саис ҳукм мекунад.

Аҳмад маҳдум дар роҳи ба Петербург ба раиси сафорат одоби маҷлиси подшоҳи Русияро мегуяд, чи суҳанҳо дар маҷлиси подшоҳ гуфтан ва ба пурсишҳои вай ҷиғуна ҷавоб доданро ба вай мефаҳмонад. Раиси сафорат мегуяд ки: „ин миқдор суҳан дар хотири ман намеистад, агар бо ман навишта диҳӣ, ҳифз мекунам“. Аҳмад маҳдум навишта медиҳад. Раис онро чанд шабу чанд рӯз хонда такрор мекунад, аммо вақте ки ба ҳузори подшоҳ мебарояд, ҳаман онро ба як бор фаромӯш карда, дастӣ амирзодаро дошта истода бе ҳеҷ муқаддима чунин мегуяд: „Ҳазрати амирал-мӯминин нуриҷашмин худро фиристоданд ба умеди ин ки ҷавоби император вилоятҳои гирифтагиро бозгашт кунанд аз Тошкенту Самарқанд ва Ҷиззах“.

Аҳмад маҳдум ва Қозимбеки тарҷумон баъди ин маҷлис элчиҳо барои ин нутқи аблаҳонаш бисёр

дар соли 1856 фатҳ кард. Сафиронашро ҳам ба Петербург вай бояд дар ҳамин сол фиристода бошад. Аҳмад маҳдум дар он вақт 29 ё 30 сола буд.

Аҳволи сафар чигуна буд, вай дар он сафар чӣхондид, чанд вақт дар Петербург буд, ба мо номаълум аст, чунки вай на дар „Наводирулвакоеъ“ ва на дар „Рисола“ дар бораи сафари якӯми худ чизе наменависад. Гӯҳ-гӯҳ дар байни асарҳои худ ба ягон муносибат „боре вақте ки дар Петербург будам“ гуён чизе аз дидагӣ ва шундагӣҳои худ нақл мекунад, аммо ба кадом сафар тааллуқ доштани онро маълум кардан душвор аст. Ба ҳар ҳол шубҳае нест, ки вай аз ҳуди ҳамин сафари якӯм фикраш хеле яла шуда ва бисёр чизҳо фаҳмида баргашт.

Аз сафарҳои дуҷум ва сеҷуми худ вай ба мо маълумоти бисёр медиҳад. Дафъаи дуҷум вай ба Петербург дар соли 1868 ё 1869 рафтааст. Инро мо аз он мефаҳмем ки вай менависад ки баъд аз баста шудани муоҳадаи сулҳ бо Русия, барои ба подшоҳи рус

Крим ва натиҷаҳои он хабардор будаанд. Ҷанги байни Русия ва Туркия дар Крим чунон ки маълум аст, дар соли 1853 рӯй дод. Англия ва Франция бо Туркия иттифок карда, киштиҳои ҳарбии худро ба бӯҳри Сиёҳ араварданд ва Севастополро муҳосира карданд. Ҳарчанд ки солдат ва матросҳои рус, ба набудани истехкомҳо аз ҷониби хушкӣ ва ба афзалияти техникавии душман нигоҳ накарда қалъаи Севастополро муддати ёздаҳ моҳ қароргоҳи муқдифа карда бошанд ҳам, лекин Русияи подшоҳӣ дар натиҷаи ақибмондагӣ худ назар ба Англия ва Франция дар бобати техникавии артистиаш, дар он ҷанг мағлуб шуд. Дар вақти муҳосираи Севастопол Николай I ноҳост мурд. Ба ҷои вай писараи Александри II подшоҳ шуд.

сарзаниш ва танкид мекунанд. Элчӣ „сахтамгин шу-
да ва ба ҳеҷ чизи он вилоят назар накарда“ рухсаги
бозгашт металабад. Ахмад махдум ва Козимбек хар-
чанд ба вай насиҳат карда мегӯянд, ки шитоб наkun,
холо зимистон аст, то баҳор сабр kun,—вай қабул на-
мекунад ва мегӯяд ки: „парвардигор халлоқ аст ва ху-
дой архамарроҳимин аст“. Дар роҳи бозгашт бишви
дотхоро хунук зада монанди ношпотӣ варам карда ме-
равад ва ӯ аз дард бисъёр менолад. Ахмад махдум
ӯро „тасалли дода“ мегӯяд ки: „гам махур, худой ар-
хамарроҳимин аст“.

Ахмади Дониш дар дафъаи сеюми ба Петербург
рафтаниш бо хоҳиш ва исрои Козимбек як муваш-
шаҳ ва таърих ба шэрафи тӯи никоҳи малика Мария
духтари Александри II менависад. Ин манзумаи (шеъри)
Ахмади Дониш ба мо маълум кардани соли сафари
ӯро осон менамояд. Байти охирини он манзума ин аст:

Дида бар қомати ӯ дид саводи таърих,
Худ кучо рафт аз он қадди фатонаттахмир.

Моддаи таърих „қадди фатонаттахмир“ аст, ки
агар аз вай бо ҳисоби абҷад калимаи „кучо“ро баро-
рем, соли 1870 мебарояд. Маълум мешавад, вай дафъаи
сеюм ба Петербург дар соли 1870 рафта будааст.

Ҳукумати Русия ба муносибати тӯи никоҳи малика
Мария худӣ амир Музаффарро ба сифати меҳмонӣ ба
Петербург таклиф мекунад. Дар асл мақсади ҳукума-
ти подшоҳӣ он буд, ки амирро маҳкамтар ба худ бан-
дад ва тамоман фармонбардори худ гардонад. Амир
харҷанӣ ба рафтан ба Петербург дилаш қашол бо-
шад ҳам, лекин аз пайдоиши муҳолифат дар байни

тарафдоронаш тарсида аз рафтан худдорӣ мекунад ва ба дарбори Петербург якчанд элчӣ дар таҳти раёсати Абдукодир дотхо ном мансабдори калон мефиристонад. Ба воситаи вай амир ба Александри II як мактуби махфӣ равона мекунад. Аҳмади Дониш бисъёр майл дошт ки мазмуни он мактубро донад, лекин наметавонист, факат ба воситаи Козимбеки тарҷумон ки бо донишманди бухорӣ дӯст буд, бо он мактуб ошно мешавад. Дар Петербург Козимбек мактуби амирро баъди ба подшоҳ тарҷума карда додан ба Аҳмади Дониш оварда нишон медиҳад. „Номаро гирифта мутолиа намудам,—менависад Аҳмади Дониш,—тақрири (дастхатти) худи амир будааст ва аз ҷиҳати ҳиҷолат ва шарм аз мо пинҳон дошта будааст“, чунки он бо ҷумла ва ибораҳои навишта шуда буд, ки „онро мардон ба завоҷи ғоҳиша... нависанд ва хушомеди беҳад гуянд“. Аз рӯи накли Аҳмад маҳдум амир дар номаи худ ба подшоҳи рус навишта будааст, ки: „ман ба ту рафтанӣ ва итоат карданӣ, лекин аз элу улус ва уламон миллат метарсам. Аз қибали худ як нафар фарзанди хуло мефиристонам, ки ба хизмати ту истад ва низом омӯзад ва валиаҳд шавад“.

Раиси сафорат Абдукодир дотхо ҳам дар сафохат ва нодонӣ аз Абулқосим дотхо монданӣ надошт, факат элчинӣ пештара гӯл ва беирода буд, ин бошад тунд ва дағал. Ба қавли Козимбек, „элчинӣ аввал марди нодони суҳандаро буд ва ин мард нодони суҳаннодаро“. Тарҷумон ба Аҳмади Дониш мегуяд: „Магар дар мамлакати шумо ҷуз ҳамин қисм одами дигаре пайдо намешавад ва дар ҳар мартабаи соён бадтар аз

аввал аст? Ё амири шумо бисъёр беимтиёз аст, ки оқил ва чоҳилро имтиёз наметавонад кардан?».

Чунон ки дар боло зикр шуд, Аҳмади Дониш ба шарафи тӯи никоҳи малика Мария ба номи вай як мувашшаҳ мекунад, раиси сафорат аз ин хабар ёфта дарғазаб мешавад ва ба Аҳмад махдум дармеафтад ки ту зани кофираро таъриф мекуни, аз подшоҳ ҳадия ва мукофот тамаъ дорӣ. Дар асл муддаои дотхо дар чои дигар буд: вай метарсид ки худаш аз он ҳадияи эҳтимолӣ махрум мемонад, ва роҳи ба он „даромад“ шарик шуданро мечуст. Ҷавоби Аҳмади Дониш ки ин муддаои дотхоро фаҳмида буд, чолиби диққат аст. Вай мегӯяд: „таърифи куфра назди аҷз ва зарурат ик-роҳе надорад...*). Агар самара ва нафъе бошад, аввал

*) Яъне агар таърифи „зани кофира“ аз рӯи воилсҷӣ ва зарурият бошад, ҳеҷ бадӣ надорад.

Аҳмади Дониш ба номи Аделина Паттӣ ном зани нағмасаро ва раққосаи парижӣ ки вайро ба муносибати тӯи никоҳи малика ба дарбори Петербург даъват карда оварда буданд, ғиз як касида навиштааст. Он ин аст:

Паттӣи поричӣ, он сарвқади зӯхрачабин
Дар табассум сӯи доман зи даҳан гул мерехт,
Зулафи пурчини ҳам андар хамаи ӯ дар бури гуш
Обрӯи тарӣ аз ҷабҳаи сумбул мерехт;
Лидаваш он хама кайфияти хайрат меод,
Гу зи сахбон нигаҳ дар кафи чои мул мерехт.
Лахву овози вай он сон ки ба гуши ушшук
Ғаҳ хаши саъва ғаҳе ҷаҳчаҳи булбул мерехт.

аз туст, ду юм нафъи амири ту, ва маро хеч нафъе нест“, зеро ки „салотини турк (подшоҳони турк) дар мавриди элчи ба давлати бузург фиристодан, баъд аз гирифтани ҷавоби нома эзор ва ҷомаи элчиро низ томеъ (тамаъкор) бошанд“.

Дар вақти сафарҳои Петербург Аҳмади Дониш корхонаҳо, музейҳо, театрҳо ва дигар осори маданияти русро тамошо кард. Бо аъёни давлати Русия сӯхбатҳо кард. Дар ёддоштҳои ӯ баъзе сатрҳои „сарирр-хӣ“ навишташуда ишора ба он мекунад ки вай ва фақат бо дипломатҳои рус, балки гоҳо бо баъзе дипломатҳои Европай Ғарбӣ, инчунин бо баъзе олимони ва сайёҳони рус низ ҳамсӯхбат шудааст. Дӯсти бо Қозимбеки шарқшинос ки одами фозил ва соҳибкамоле буд, ба вай бисъёр фоидаҳо расонд.

Дар „Наводирулвақоеъ“ вай як гуфтугӯи кӯтоҳи худро ки дар вақти яке аз балҳо (базмҳо) бо Александр II кардааст, меоварад.

„...Дар ин асно, — менависад вай, — худ император ҳамроҳи аёл ва занон ва хешовандон аз миёни ин маҷлис мегузаштанд ва боз меомаданд ва муқаррар давр

Хониш ва рақси Патта ба Дониш бисъёр таъсир кардааст; вай менависад ки ин зан мугайния ва раққоса „бисъёр мутарреҳ ва соҳибҷамол ва бисе хушовоз буд ки сурат ва садон овоз ва ханҷаран хеч бешаре мутасаввир наметшуд... дар шабҳои маҷлис худро ба навъе ороиш меод ки ақл дар ташхиси қолиби унсурин ӯ мутараддид мешуд. Гӯи ӯ чист? Ё фарштае аз ғайб расида?“.

Назар ба гуфтаи Аҳмад маҳдум, вай шеърӣ дар бало овардашударо бо натиҷаси худ Патта навиштааст, ки вай мувашшаҳи ба мааллақ навиштаи Аҳмади Донишро дар газетаи ҳафтаи шоирро иншофта будааст.

мезаданд ва тамошои фуқарои хеш мекарданд, ва ба маҷлисиён... (калимаи норавшан) мефармуданд ки: хуш бошед ва вақт хуш кунед. Боре хамроҳи духтараш даст ба даст ҳамоил карда меомад ва бо мо бархӯрд. Ва ба ман хитоб кард ки: „он тавшеҳе ки ту дар васфи малика кардай, дидам ва аз ту бисъёр хурсанд шудам, азбаски маонии баланд дошт, аммо ҳайф ки мо талаффузи онро намедонем, то сара аз сақат маълум кунем“. Гуфтам: „Алфоз қаволиби маънихост, то лафзи хуб наояд, маънии баланд аз вай сар нарезанад“. Гуфт: „Туро дар ҳазрати мо бисъёр мадҳ карданд ки донишвар аст ва ду-се бор дар ин диёр омадааст. Чаро забони моро наомӯхтаӣ ва намедонӣ?“. Гуфтам: „Хар вақте ки маро дар давлати ту омадушуд меафтод, шабу рӯз моро ба ғашту сайр фармуданд ва ба корхонаҳо ва тамошоҷоҳо тавоф доданд, маро дил надод ки тамошову сайрро гузошта ба таҳсил ва хондани азбука, яъне алифбои русӣ машғул шавам. Ва боз гумон кардам ки мабодо дубора муовадат (омадан) дар ин балда (шаҳр) даст надихад ва мушоҳидаи аҷоиботи давлати ту аз ман ғавт шавад“.

Аҳмад маҳдум дар ёддоштҳои петербургааш баъзе саргузаштҳои аҷоибӣ худро ҳикоят мекунад. Дар порчаи зерин нақл карда мешавад, ки чи навъ вай боре дар натиҷаи надониستاني забони русӣ ба ҳоли мушкӣ ғалтидааст:

„Оре саҳт ҳолест ки касе дар миёни чамъе афтад ки ба забони онҳо воқиф набувад, бисъёр дар тааб ва таҳлука афтад... Ва ман худ боре дар пойтахти императори рус будам дар Петербург. Шабе аз хоб бар-

хостам, бинобар тараддуди мардум дар кӯча давидам. Хама руфако рафтаанд. Сабаб пурсидам, гуфтанд: „махалла оташ гирифта ба тамошо баромаданд“. Ман ҳам хоболуда бе он ки тааммуке ва тадбире фармоям, ба кӯча бармадам.

„Дидам ароба маъ ходим тайёр аст. Гуфтам: „угун пайд“ (яъне „огонь пойдет“, таъбири вайрони русӣ. С. У.). ...Фаҳмондам ки: „маро ба ҷои оташафта мебарӣ“. Алалфавр маро дар ароба нишонида дар он махалла расонид. Фуруди омадам. Боз ба имову ишорат ва лафзҳои галати бемаъний гуфтам ки: „ин ҷо бош, то маро ба маъзил хоҳӣ бурд.“

„Ман ба сайри иморати сӯхта баромадам. Дидам чамъе касир ба асбоб ва фаввора об аз баҳр оварда ба дасти ҳар кадом обдӯза аз замин ба болон мунора, оташро ҳомӯш мекунад. Ман саргарми тамошо шуда аз руфако низ касеро наёфтам ва бо ман мутараччим ҳам набуд.“

„Баъд аз фурсатҳо баромадам ки ҳаво абр шуда ва барфи шадид меборад ва аксари мардум ҳам мутафаррик (пароканда) шуде буданд. Омадам ки асбу аробаи худро ёбам, бисъёр ҷустам, мамтар ёфтам. Дар охир аробаи ҳоли дидам, ки ба ҷаъ ходим дорад. Саҳор шудам ва ишора кардам ки: „суръат кун“. Вай ҳам нодоништа аси меронд.“

„Вақти омадан ба воситаи махтоб ва софӣи ҳаво уфук ва ҷаҳоти ситорагонро нишон гирифта будам, дар мурочиат (бозгашт) аз талокии барф ва талотуми ҳаво ҳеҷ самт мушаххис наменшуд. Аммо роҳи омадагӣ шаркӣ буд бас ҷанубӣ, ин аробачӣ маро рост ба тара-

фи шимолӣ мебурд. Ман харчанд имо ва ишорат мекардам ки ба тарафи ғарбӣ равад, сухани маро фаҳм намекард ва хар ҷо-хар ҷо аспро нигоҳ дошта ба ман мегуфт ки: „ман туро то кучо мебарам?“ ба лафзи русӣ; ман ҷавобе мегуфтам ба лафзи форсӣ. Ё маро дашноме медод, ман ёро нафрине мегуфтам. Ва хар соат таклифи фаромадан мекард, ман фуруд намеодам, вай сакате (дашноме) мегуфт, ман низ ғалате медодам, чунки агар фуруд оям, дигар бор намекунад, ва агар пиёда монам, асас (полиция) хабс мекунад.

„Ва микдори панҷ соат дар болои ароба нишаста мондам. Ва дар ин шаб чунон барф меомад ки ман чун куллае аз барф шуда будам ва саропоям дар даруни барф пӯшида буд. Ними шаб маро дар кӯча монда худ ба хавлие дарун рафт ва бисёр дар фуру кӯфт, садое барнаёмад, ва маро чандон куввати вохима муставлӣ шуда буд, ки агар он дар боз мешуд, албатта маро ба дарун талабанд ва қатл кунад ва дар ҷаҳе андозанд, ва агар аз ароба фуруд оранд ва дар кӯча гузоранд, асас ғул ба гардан ва занҷир дар поям кунад.

„Ва чун аробачӣ аз фатҳибоб (кушода шудани дар) маъюс шуд, боз дар ароба нишаста асп меронд, ва маро ба нафрин меҳонд; ва ман хомӯш мондам ва маҷоли тақаллум наёфтам, ба таҳти барф ба худованди қуддус менолидам ки агар маро аз он зикӣ фараҳе бахшад, дигар ҳавою ҳавас хотир накардам.

„Надонам он ки ходим мулҳам шуд ва ё доия уро бар он овард, ки маро назди мири асас овард ва шиқоят оғоз ниҳод ки: „ин мард дар маҳмил бор шуда ва забон намедонад ва ман низ аз дарки истилоҳи

(фахмидани сухани) ў очизам, ҳеч чора намедонам ки уро ба кучо барам ки маро аз ҳамли ў халосӣ даст диҳад". Миршаб омада аз таҳти барф маро бароварда саволе кард ба лафзи русӣ. Гуфтам: „мая паслоник чалавек“, яъне ман ҳамроҳи элчиам, ин бача кӯши маро гум кардааст ва маро хайрон намуда, ва маро агар ба растан Большой морской барад, кӯши худро меёбам".

„Миршаб аз ин сухани ман мутабайӣин шуда он бачаро нафрин кард ва гуфт: „Ин мард мусофир аст, ва ҳамроҳи сафир омада, ва сафоратхонаҳо голибан наздики арки султонист дар ҳавошини (канори) ин растан бузург; чаро ин мардро дар паскӯчаҳо саргардон доштай? Агар уро аз аввали шаб ҳам дар он раста мебурдӣ, ў ба кӯши худ мерафт, ҳам ту халос будӣ, ҳам ў. Холо ҳам алафавр уро бардошта бурда дар растан калон андоз, то халос шавӣ".

„Ходим: „сейчас“ гуфта, яъне дар соат, маро ба растан Большой овард. Гуфтам. „Эй нархар, инак омадӣ ва маро ба манзил овардӣ". То дарвозаи сафоратхона оварда маро фуруд овард, ва музди савории ўро ба ҳафт драм дода аз он муҳлика раҳой ёфтам, ки агар маро андак вукуфе ба истилоҳи онҳо будӣ (яъне агар андак ҳам бошад забони онҳоро медонистам), ин микдор кори ман ба тухлука наанҷомидӣ".

Нависанда ҳамчунин дар бисъёр ҷоҳои дигар аз русӣ надоништанаш афсӯс меҳӯрад. Дар маркази фанатизми динӣ ки Бухоро ном дошт, аз забонҳо фақат арабиро омӯхтан мумкин буд, ба омӯхтани забонҳои дигар ҳеч имконият набуд.

Бузургтариш нависандагон ва мутафаккирони тараққипарвари рус—Пушкин, Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Герцен ва Плеханов, Лермонтов ва Некрасов, Шchedрин ва Толстой ҳамзамонҳои Аҳмади Дониш буданд. Тасдиқ кардан мумкин аст, ки Аҳмад маҳдум бaрин мутафаккир ва донишҷӯӣ агар забони русӣ медонист, муқаррар бо асарҳои бисъёрии ин бузургон ё ақаллан баъзе аз онҳо шинос мешуд. Дар асарҳои худаш вай ҳамватанонашро ба омӯхтани забонҳои хориҷа ва хусусан забони русӣ ташвиқ мекунад.

Лекин ҳарчи ҳам бошад, он чи ки Аҳмади Дониш дар вақтҳои сафари Русия دید ва шунид, фикри ӯро хеле яла карданд. Ин сафарҳо дар тараққи афкор ва назарияҳои иҷтимоӣ-сиёсии ӯ роли калон бозӣ карданд. Шаҳри бузурги аврупоӣ Петербург ба ҷашми вай олами навро ҷилвагар кард. Дар шаъни ин шаҳри азим:

Замин нест ӯ, воҳгуни самот,
Ки дар ҳар қадам аҳтари нурзиёст,
Дар ин шаҳр кас худ набинад зи рӯз
Зи бисъёрии ҳусни оламфурӯз.
Зи ҷӯши ҷароғон ба шабҳои тор
Замин чун сабо, осмон чун ғубор

гӯён вайро таъсиф кардани Аҳмади маҳдум низ ба ҳамин далолат мекунад. Вай яқини шоири тоҷик дар замони пеш аз революция аст, ки ба шарафи пойтахти давлати рус шеър гуфтааст.

Ҳар дафъа ки вай аз сафари Петербург ба ватани худ бозмегашт, ақибмондагии Бухорои амири ба вай боз ҳам дахшатноктар менамуд.

Чи тавре ки мо дар боби 4-м дидем, Ахмад махдум дар аввалҳо умедвор буд, ки амир ва ҳукумати вай пас аз фаҳмидани айбу иллатҳои давлатдории ҳудашон ба ислоҳи он мекушанд ва мамлакатро ба роҳи таракки медароранд. Аммо дертар вай пуч ва беасос будани ин умеди худро фаҳмид.

Тартиботи феодалии амирӣ саросар пӯсида буд. Хар як рӯзи давоми вай фасоди он пӯсишро меафзуд ва ҳаёти ҷамъиятро захролуд мекард. Ба болои зулми феодалие ки бар халқ карда мешуд, акнун зулми мустамликавии царизм зам шуд.

Ахмад махдум дар ҷамъият ҳеҷ куввае намедид, ки аҳволи тоқатфарсоро дигаргун карда тавонад. Чунин кувва дар он вақт вучуд надошт. Пролетариат ба вучуд наёмада буд. Оммаи деҳқонони ҷафокаш бар зидди амир шӯришҳо мекарданд, вале аз шахр ҳеҷ мадад нагирифта ҳар дафъа шикаст мехӯрданд. Буржуазияи савдо бошад бо амир ва амалдорони вай аз як тиребон сар бароварда буд.

Ахмади Дониш дар торикистони Бухоро ҳеҷ таркише ё равзанае намеёфт, ки аз вай ягон нур дохил шавад.

Фаръеди уро касе намешунавид. Фикрҳои ӯ, тақлифҳои ӯро дар бораи ислоҳ кардани тартиби давлатдорӣ, усули таълим, беҳ кардани аҳволи халқ, солим кардани ҳаёт ва ахлоқи ҷамъиятӣ ва кушодани роҳҳои таракки, ҳеҷ кас наисанд намекард, ҳатто барои ин фикрҳои ӯлаҳои дин вайро кофир ва зиндик меҳонданд, асарҳои вайро натиҷаи савдоиғӣ ва ҳаёларастӣ меномиданд.

Ахмад махдум мазҳос шуд.

„Хайф, афсӯс ки,— фаръёд мезанад вай бо дарду алам,— дар ин аср гӯши шунаванда ва дидан ғигаранда нест, чуз ин ки ҳар чи маълуми хеш гардад, ба саҳифае накш кардан ва худ хондану худ гиристан дигар илоҷе надорад“.

Дар заминаи ҳамин маъюсӣ (пессимизм) вай ҳеҷ рағбате ба амалу мансаб ва ҳеҷ ҳавасе ба обод кардани зиндагонии худ надошт ва каландарона гузарон мекард.

Вай агар хоҳад, метавонист амалдор шавад, козӣ ё мударрис, мутфӣ ё раис шавад; инчунин метавонист табиб шавад; аммо вай ҳеҷ кадоми ин амал ва пеша-хоро ихтиёр накард: дар Бухорои амири мансаб ва касбу пешаҳе ки одами босавод ва бомаърифат метавонист бо онҳо шуғл кунад, ҳама ғайр аз мунаҷҷимӣ ва шоирӣ ба назари вай манфӣ, паст ва нолоик менамуданд.

Вай ханӯз дар солҳои 60-м дар рисолаи сиёсии худ навишта буд, ки низом ва услуби ҳукуматдорӣи подшоҳони „диёри Туркистон ва Мовароуннаҳр“ аз Чингиз мерос мондааст; дар ин шароит ҳеҷгуна адлу инсофчорӣ шуда наметавонад; агар кас амалдор шавад, агарчи табиатан бовиҷдон ва адолатпеша бошад ҳам, хоҳу нахоҳ бевиҷдон ва золим мешавад; бинобар ин ҳеҷ як одами оқил ба хизмати подшоҳ намеравад, „магар касе ки аз хирад бегона бувад“; фақат одамони бешараф, хушомадгӯй ва танбал метавонанд ба хизмати дарбор раванд; онҳо ҳаминро медонанд ки мулозимати дарбор „аз гадонию муздури ва хизмати гулхантобии ҳаммом албатта беҳтар хоҳад буд“, ва ҳол он ки, меғӯяд Аҳмади Дониш, меҳнат кардан,—

агарчи он меҳнат мисли гулхантобии ҳаммом „паст“ бошад ҳам, ҳеҷ ор нест; дар асл „ҳалк аз шоҳу гадо ҳама муздуронанд“; амир ҳам ҳаргиз „сои ҳудо“ набуда, балки хизматгори ҳалк ё „посбони мамлакат“ аст ва бояд ҳалол меҳнат карда музд гирад.

Мансабдорон ҳама бедӣёнат ва хиёнаткоранд. „Давлатхоҳӣ ва ҷонсӯзии ин табақаи ҷохил“ чунин аст, ки менависад Аҳмади Дониш дар ҳамон асари сиёсии худ, масалан агар шаҳр оташ гирад ва амир пурсад, ки ин дуд аз кучост? ҷавоб медиҳанд, ки ҳеҷ воқеа нест, қуллон дар ҳумдонҳо оташ гирондаанд ва ин шӯъла аз ҳамон ҷост; „агар дар шаб ҳаромиён ба ҳарами мусулмоне дарраванд ва молаш бубаранду хунҳо бирезанд“ ва доду фаръеди фалокатзадагон ба гӯши амир расад, онҳо мегӯянд ки ҳеҷ воқеа нест, зане бо шавҳараш мочаро карда истодааст. Ба сабаби душманиии зотие ки беҳунарон ба ҳунармандон доранд, мансабдорон одамони кордони болаёқатро бад мебинанд ва ҳамеша ба нест кардани онҳо мекушанд, зеро „бияндешанд ки агар кори ин мард боло гирад, дар ин даргоҳ (яъне дар дарбори подшоҳ. С. У.) моро ҷои истиқомат намонад“, ва муттаҳидона ба он мард дармеафтанд.

Дар бораи козӣ, мударрис, раис, аълам ва монанди ин мансабдорони шариаҷиаш динпарвар бошад, пас Аҳмади Дониш ҳамаи онҳоро фиребгар ва ришватхӯр медид. Мансаби козигӣ ва раисӣ ки муллоҳо барои ба вай соҳиб шудан дину имони худро мефурӯшанд, мегӯяд вай, „ҳеҷ кори ҳалол ва мувоҳ надорад ғайр аз ҳароми маҳз ва шабаҳот“. Мушрифӣ ва дабирии дарбори амир бошад, „мансаби хушбон ҷонфурсост, аз он ки

як тарафаш муҳоварат ва муқорабат (хамсӯҳбатӣ в наздикӣ) бо султон дорад, ки доим дар дахони аждаҳо ва мақорин ба шӯълаи ҷонзадо бошад". Илми фатво ва маҳзарот бошад, аҳли он ҳама „чашму гӯш бар даранд ва дида ба зар, то касе ояд сартакида ё к... кафида, васиқаю маҳзар диҳанд ва ҳилаҳои шаръӣ би-ёмӯзанду драме биситонанд". Илми тиб бошад, „аксари аҳли он нодонанд ва таламмуз нокарда, ба хизмати устод норасида... ва мизочи давою дору ношинохта ва амалу феъли онро имтиҳон нокарда, бисъёр касонро ба ҳалокат оварданд ва ба як фулус дору як драм гирифтанд... ва бисъёр нӯшдоруи эшон кори захри ҳалоҳил намуда ва ҳабби ашфои эшон шарбати марг омада". Аҳмади Дониш, чунон ки пеш аз ин нақл кардем, илми тибро ба сари худ омӯхта буд, аммо ба табиби шуғл накард ва ғайр аз худ ва аҳли хонадони худ касеро муолиҷа нанамуд, чунки аввалан аз рӯй додани ҳатоҳо метарсид, сониян—даво фурухта нон пайдо карданро мизочи вай қабул намекард. „Нафси ман,—мегӯяд вай,—ба фиреби халқ гардан намедод, ва борҳо бифиребидам, ром нашуд ва нафрати пештара мегирифт ки барои ҳаззи (нафъи) худ ба дигарон ҷавр натавон кард".

Расвоиҳои усули таълим ва тадрис, схоластикаи мадрасагиро ҳеҷ касе аз нависандагони тоҷик мисли Аҳмади Дониш саҳт ҳаҷв ва танқид накардааст. Ба фикри вай, агар муддао омӯхтани забони араб бошад, солҳои умри азизро дар паи таҳсили он талаф кардан аҳмақӣ аст. Охир фарангиҳо (европагиҳо), мегӯяд вай, бе он ки „таййи муқаддамот" карда солҳои сол муб-

тадо ва ҳабар, чор ва маҷрур, фоил ва мафъулро та-
рор намоянд, забони арабро меомӯзанду, дар илми
сарфу нахв ва мантик маҳорат пайдо мекунанд ва ояту
ҳадисҳои куръонро ба забонҳои гуногун тафсир мена-
моянд, пас чаро мо барои таҳсили ҳамагон микдор илм
дах мартаба зиёдтар вақт сарф мекунем ва заҳматҳои
фаровон мекашем?

Аҳмади Дониш аҳволи мударрисро бисъёр латиф ва
ростгӯна тасвир мекунад:

„...Чамъ омадани муҳмале чанд нодон ва беадабона
ва нофаҳмида ғавго бардоштан ва харчанд гоҳе чанд
табак мавизу халво ва чомаву танга ба зулм ва ғазаб
аз толиби илми факер биситонанд... Устод аз бисъёрии
сухан кардан ва ҳарф задан дилмурда бошад ва қув-
вати ҳозима (ҳазмқунӣ) ва дандонҳо суст шуда, ба
дандон шикастан натавонад ва ба ҳурдан ҳазм кардан.
Ба ҷои ҳафз китоб бинад ва рӯз аз пагоҳ то бегоҳ ғавго
орад ва гулгуле бишнаваду, сар берун ва дарун кардан
натавонад ва ба таом ҳурдан ва ҳаракат кардан фур-
сат наёбад. Ба даруни гумбазе фарох ва васеъ дар
сармо ва гармо маҳбус ва маҳчун бошад, дар ин хо-
лат голибан намозҳои фариза аз вақт бигзарад ва ҷа-
моат ғавт шавад. Чун азми хона кунад, муҳмал рико-
баш бигиранд ва ҳаминро нах бираванд, то устод аз
асп наҷфтад ва гарданах нашиканад“.

Аҳмади Дониш аз пешаҳои аҳли калам пешани мунаҷ-
ҷимӣ ва шоириро шарафнок ва ифтихорнок мешуму-
рад, фақат ба шарте ки аҳли ин кор ғазли худро ба
нону пул нафурӯшанд, дониш ва истеъдоди худро дар
пеша одамони ҳасиси нодон ҳор накунанд.

Ба фикри Аҳмад махдум, мазмуни шеър бояд аз мадҳи ҳақиқат, аз ваъз ва насиҳат иборат бошад; агар аз дашном, дурӯғгӯӣ ва мадҳи давлатмандону амирон иборат бошад,—паст ва бадхислат аст. Бисъёр шоирони замони Аҳмади Дониш дар тамаи чиз, пул ва чома амирон, боён, хону бекхоро мадҳ мекарданд. Аҳмади Дониш ба онгуна шоирон нафрат мекунад. Барои сарзаниши онҳо ки бо маддоҳии тамаъкорона суҳанро хор мекунанд, вай шеъри як шоири қадимиро меоварад, ки ба ҳамингуна шоирон хитоб карда гуфтааст.

Эй ки таърифи салотин кардай!
Машқи таълими шаётин кардай.
Эй шаётин муршидат, рӯят сиёх,
Чист таълими шаётин? Ҳубби қох.
Фаҳри табъат мадҳи шохе, беш нест,
К-ин ҳама тахту кулоҳе, беш нест.
Бар сараш афтода ин заррин руҳом,
Омада пояш ба санге тахт ном,
Тахти симу афсари заррин—ду санг,
У чу оташ дар миёни ин ду санг.
Филҳақиқат оташ аст ӯ, шох нест,
Лек ҳар оташпараст, огоҳ нест.
Қурби ин оташ балои қони туст,
Барки дину хирмани ймони туст.
Ғар ба базми шох қурбандешай,
Бегумон зэрлашти кофир мешай.
Рафта гир ойнаи динат зи дуст,
Нест ҳаргиз ҳақпараст оташпараст.

Шубҳа нест, ки Аҳмади Дониш бо ин суҳанҳо зоҳиран шоирони маддохро, аммо дар асл амиро меэнанд. Шеър,—меғӯяд Аҳмад махдум,—маҳаки аҷоибест

ки бузургӣ ё пастиӣ гуяндаи онро айнан изҳор мекунад, покизагӣ ё мурдории гавҳари инсонии ӯро маълум менамояд.

Як сабаби ба шеърӣ кам шугл кардани вай ҳам, назар ба гуфти ҳудаш, ҳамин хор шудани каломи нафис мебошад. Дар ҳақиқат Аҳмад маҳдум дар умри худ ба ҳеч яке аз ҳокимони замонаш мадҳ нагуфт. Ягона қасидае ки вай ба амир Музаффар навиштааст, он ҳам на он қадар мадҳи амир, чи қадаре ки ваъзу насихат ва изҳори фазл аст.

Аҳмад маҳдум ҳис мекард, ки ҳукмронии пурфалокати амирони мангит зиёд давом нахоҳад кард ва албатта дигаргунӣ ва табаддулоте ба вучуд хоҳад омад. Ин ҳиссиёти ба боварӣ наздики ӯ дар биступанҷ—си соли охири умри вай қувват гирифт. Ба фикри вай, гардиши ситораҳо ҳам наздик омадани табаддулотро хабар медоданд.

Аҳмад маҳдуми мунаҷҷим аломатҳои харобшавии ҳокимияти амириро аз ҳаракати сайёраҳо мекофт, ин аломатҳои „осмонӣ“ на он қадар барои ҳуди вай лозим буданд, чи қадаре ки барои дигар бухоронӣе ки Аҳмад маҳдум мехост онҳоро ба дурустии ҳиссиёти худ дар бораи пайдор намондани давлати амири бовар кунонад, лозим буданд. Барои ҳуди вай он аломатҳо дар „замин“ ҳам кам набуданд. Вай мехост ки ба дурустии даъвои ҳудаш тасдиқ ва далеле ки дархури фаҳми уламон хурофотпараст бошад, пешниҳод кунад. Чунончи вай дар „Рисола“аш пас аз муқаррар кардани „такоруби Миррих бо Зухал“ ва „такоруби Муштарӣ бо Аторуд“ ки ин аз рӯи эътиқоди мунаҷҷимони му-

сулмон аломати заиф шудани „дин ва давлати исломӣ“ мебошад, менависад ки барои хароб гардидани давлати амирӣ „вучуди ин амирони чоҳил ва олимони кохил ва сипоҳиёни гумроҳи ғофил бас аст, аломати дигар лозим нест“.

Дар соли ба тахт нишастани Абдул-Аҳад рӯзе аз рӯзхо ду нафар аз дӯстони Аҳмад маҳдум барои дидани вай меоянд; ҳар се дар вақти сӯҳбат аз „безабти ва инкилоби замона“ ва пайдо шудани „фасоду балво дар мизочи рӯзгор“ сухан меронанд; меҳмонон хобҳои дидағнашонро нақл карда, аз Аҳмад маҳдум тадбири онҳоро мекурсанд; яке аз онҳо дар хоб мебинад, ки моҳи пур бо ҳамроҳии як ситора аз осмон монанди мушак омада ба болои элчихонаи Бухоро ғалтидааст. Аҳмад маҳдум ин хобро ҳам барои давлати амир аломати шум доништа меғӯяд ки: „холи ин давлати мангития... дар оянда чӣ шавад? рехтани моҳу ситора чист? Осмон бар сари инҳо фуруд ояд“.

Дар бист—сӣ соли охири умраш Аҳмад маҳдум ба сабаби маъюсии ки дар боло зикр ёфт, ғушанишини ихтиёр кард. Хафтаҳо аз хонааш намебаромад. Дилтанг ва ғамгин буд. Дӯстони наздикаш дар меҳмонхонаи вай чамъ мешуданд, вай дар сӯҳбати онҳо як қадар аз ғам фориг мегашт ва чизе менавишт; ва харгоҳ ки онҳо пароканда мешуданд, вай боз ба ғаму андӯх ғарқ мешуд. Худи вай дар ин бора дар „Наводи-рулвақоеъ“ менависад: „Агар танҳо будаме, сар дар лиҳоф кашидаме (яъне сарамро печонида меҳобидам. С. У.); агар бедор шудаме, ғамгин гаштаме, лоилоҷ касонро гирд овардаме ва шабе бо рӯзе ба сар бурдаме; ва

чуи асхоб мутафаррик шуданде (яъне вакте ки дӯстон пароканда мешуданд. С. У.), боз сар дар лихоф даровардаме".

Меҳмонхонаи Аҳмад маҳдум салоне буд ки интеллигенцияи аз замона порозӣ дар вай чамъ шуда дарду хасрат мекарданд, мусоҳибаҳои илмӣ ва адабӣ менамуданд, шеърҳо мехонданд. Дар он ҷо ҳар вақт донишманди аксари илмҳои замони Абдулмаҷид Зӯфунунро дидан мумкин буд, ки ғайр аз тоҷикӣ боз ба забонҳои туркии усмонӣ ва арабӣ шеърҳо мегуфт, ба амир ва дарбориёни нафрати саҳт дошт, ин нафрати худро пинҳон ҳам намекард, ва барои он ки ба ҷавобгарӣ нақашанд, худро ба девонагӣ зада мегаҳт; шоир ва танбурии „озодалибос, нозукмизоч ва хуррамтабиат“ (ба қавли С. Айний) Мулло Каромати Дилкашро дидан мумкин буд, ки садом тамбураш бухориёро мафтун карда буд. Инҳо шогирдонии Аҳмади Дониш буданд. Донишманди илмҳои адабии тоҷикӣ ва арабӣ, музикашиноси номӣ Эсо маҳдум ки оҳангҳои шашмақомро хуб мехонд, дар тамбур менавохт ва онҳоро аввалин бор ба нота ҳам дароварда буд, аз мусоҳибони ҳоси Аҳмад маҳдум буд. Инчунин шоири машҳур Шамсиддин маҳдуми Шохин, лугатдон, тарҷимаиҳолнавис ва соҳиби тазкираи Хоҷа Азими Шаръӣ, нависандаи ғазали машҳури: „Гуфтам: ҳама побанди ту шуд, гуфт: шумо чӣ?“ Мирзо Хант Саҳбо, аз фозилони замони Мулло Маҳмуд Симо, шоир ва муншии Мирзо Азими Сомӣ, шоири забардаст ва хуштабъ Савдо ва боз якчанд фозилони дигар ба меҳмонхонаи Аҳмади Дониш рафтуоӣ доштанд ва мусоҳибони ӯ буданд.

Як хислати-эҷодии Аҳмад маҳдум ин буд, ки вай асарҳои худро аксар дар вақти чамъ омадани ёру дӯстонаш, дар хузури меҳмонони худ менавишт. Худи вай дар ин бора дар „Наводирулвақоеъ“ менависад: „ман аз ғояти дилгирӣ ва тангӣ ва барои рафъи ғам... дар хузури аҳбоб ва асҳоб (яъне ёру дӯстон) қалам бармедоштам ва сафҳаҳо сиёҳ мекардам“. Баъд вай меғӯяд, ки агарчи нависандагон барои асарнависӣ ҷои хилват ва шароити муносиб меҷӯянд, лекин ман дар байни одамон, дар харобаҳо, дар хузури ёру ошноён „беҳтар имло ва иншо мекардам“.

Дар фароварди сӯҳбатҳои илмӣ ва адабӣ ҳаргуна дилхушӣ сар мешуд: қисме аз меҳмонон ба шохмотбозӣ, қисме ба байтбарак, гурӯҳе ба дутору танбӯрнавозӣ ва ашӯлахонӣ машғул мешуданд. Дар ин вақт Аҳмад маҳдум ба ғӯшае нишаста дар коғазпораҳо, дар ҳошияи китобҳо, дар пушти дафтарҳо ва ғайра ба навиштани ҳикоят, латифа ва шеърҳо сар мекард. Бисёр асарҳои вай ба ҳамин тарз навишта шудаанд. Дӯстонаш навиштаҳои ӯро дар худи ҳамон ҷо гирифта меҳонданд ва ҳайрон мешуданд, ки вай дар байни ин қадар мағал ва ҳаёҳуи аҳли меҳмонхона чи тавр фикри худро чамъ намуда он чизҳоро навишта тавонистааст. Онҳо навиштаҳои вайро бо худ бурда нусха мебардоштанд, ба он навиштаҳо аз худ иловаҳо мекарданд; асли нусхаро гоҳ ба соҳибаш оварда пас мегардониданд, гоҳе тамоман намеоварданд. Худи Аҳмади Дониш дар бораи асарҳои худ бепарво буд ва ба чамъ намудани онҳо кӯшиш намекард, бинобар ин бисёр асарҳои назмӣ ва насриӣ вай гум шуда рафтаанд, ки худи нависанда ҳам дар

вакти тартиб додани „Наводирулвакоеъ“ як қисми он-хоро пайдо карда натавонистааст. (Агар тадқиқотчи-ён дуруст чустучӯ кунанд, дар китобхона ва архивҳои Бухоро ва атрофи он, хусусан китобхона ва архивҳои шахсӣ, асарҳои нави Аҳмад маҳдум пайдо шуда монанд ҳам аҷаб нест).

„Наводирулвакоеъ“-ро Аҳмади Дониш 10—12 сол пештар аз вафоташ бо маслиҳати дӯстонаш тартиб дод, ки онҳо ба вай чунин гуфтаанд: „хайф бошад ки он чи навиштаӣ, ба бод равад ва дар об афтад, ё бисӯзад ва хок шавад, сирро аз суҳанони дигарон ҷудо кун ва ба як ҷо ҷамъ овар ки аз ту ҳамин боқӣ монад ва мӯҷибӣ ёдоварии аҳбоб шавад“. Баъд вай ҳар он чи ки дар дафтарҳои худ ёфта ва он чи аз дигар ҷоҳо ба даст оварда тавонистааст, дар китоби мазкур ҷамъ намудааст.

Дар охир, дар бораи алоқии Аҳмади Дониш бо ҷадидизм чанд қилима гуфтаи лозим аст.

Ҷадидони Бухоро Аҳмади Донишро саромади худ ҳисоб мекарданд.

Чунон ки мо дидем, инкишофи назарияҳои иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмад маҳдум ду давраро гузаронд. Давраи якум—давраи кӯшишҳои ислохотчиғии вай аст. Дар ин давра вай асарҳои (трактати) сиёсии худро навишт, лоиҳаи ислоҳ кардани усули давлатдориро ба амир пешниҳод кард, ва боварӣ дошт, ки ба воситаи нишондиҳӣ ва фаҳмониш, ташвиқ, вазъу насихат ба амир ва ҳукуматаш, айбу иллатҳои қалони давлатдории онҳоро ислоҳ кунонидан мумкин аст.

Ин кайфияти фикрии Аҳмад маҳдум тахминан то солҳои 90-ум давом кард.

Агар Аҳмад маҳдумро дар ҳамин давраи якум ги-рем, вай дар ҳақиқат „саромади“ ҷадидизм шуда мета-вонад. Ҷадидҳо ба сохти амири душман набуданд, балки мехостанд ки бо ризогии амр ва ҳукумати вай дар усули давлатдорӣ ва усули таълим баъзе ислохот дароваранд ва ҳудашон ҳам дар ҳукумати амири ша-рик шаванд.

Аммо аз солҳои 90-ум сар карда дар афкори Аҳмад маҳ-дум дигаргунӣ пайдо шуд. Вай кам-кам ба чуни бо-варии қатъӣ омад, ки „амирони ҷохил, олимони коҳил, сипоҳиёни гумроҳи гофил“ ва усули идораи онҳо ҳеҷ чон ислоҳшавӣ надоранд, онҳо маҳкуми сарнагунша-вианд. Дуруст аст, вай намедонист ки ин сарнагунша-вӣ чи навъ ба амал меояд, чигуна ба анҷом мерасад ва кӣ онро ба анҷом мерасонад, вай ба дараҷаи фаҳ-мидани ин масъалаҳо нарасида буд, вале хуб ҳис ме-кард, боварӣ дошт ки давлат ва ҳукумат дар дасти амирон пойдор наместонад. (Вай ҳатто аз рӯи эътиқод-ҳои мунаҷҷимии худ „муқаррар“ намуда буд, ки ҳоким-ияти амири боз фақат 36 сол давом намуда, баъд нест мешавад. Вале ин ҳисобҳои нучумии вай фақат шакли ифодаи ҳиссиёт ва боварии ҳақиқии вай буданд ба ногузирона сарнагун шудани ҳокимияти амири).

Бинобар ин вай дар ин давра аз аморати мурдаисто-да алоқан худро канда, гушанишини шуда, рисолаи худ-ро дар бораи ҳукумати амирони мангит навишт, ки ин рисола бар зидди ҳокимияти амири саҳттарин айбно-ман он давр аст. Нафрат ва лаънатҳои Аҳмади Доиш

ба амир, ба дарбориёни вай, ба ҳукумати вай, ба „назму-насақи“ вай аз ҳар сатри рисола намоён аст.

Мана ин Аҳмад маҳдуми давраи дуюм ба ҷадидҳо монандӣ надорад. Дар ин ҷо вай аз ҷадидон як қадам пеш аст.

Аҳмади Дониш дар соли 1897 (дар синни 70 солагӣ) вафот кард. Агар пайдоиши ҷаҳидонро аз соли 1905 ҳисоб кунем, онҳо дар муддати давоми 15 солаи худ, яъне то ҳуди замони сарнагун шудани ҳокимияти амирӣ, то соли 1920, ба муқобили вай ҳеҷ асаре ки дар қувват, дар самимият, дар таъсиринокӣ баробари рисолаи Аҳмад маҳдум бошад, дода наметавонистанд.

Дар соли 1911 вақте ки Олимхон ба тахти Бухоро нишаст, ҷадидон: „эй он ки ҳазрати кирдуқор зоти ақдасро молики рақоби мо ҷамоати муслимин гардонид! Оё имрӯз ки чун зоти ақсади ҳумоюнот падари меҳрубоне, фармонфармон хушманде, подшоҳи оқиле дорем, бехтарини фурсатҳои мо нест? Оё ҳамин бақои вуҷуди ҳумоюнот аъзами васоили наҷоти мо нахоҳад буд?“ гуён ба амир табрикнома фиристоданд.

Дар байни нависандагони ин мадҳия ва нависандаи „Рисола“ аз замин то осмон фарқ аст.

Аҳмад маҳдуми гуманист ба ҳар ҳол одами як давраи муайян, одами Бухорони асри XIX буд. Замонаш чунон буд, ки вай аз як қисм эътиқодҳои мистикӣ ва суфигӣ тамомаи озод шуда наметавонист. Вале бо ҳамаи ин, маъно ва мазмуни ғайбӣи адабӣ ва илмӣи вай некиҳоӣ ба инсон, озодиҳоӣ ва тараққишарварӣ аст. Орзуи чунон тарғиботи ҷамъиятӣ ки дар вай адолат ва озодӣ ҳуқуқон буда, шарафи одами

эхтиром карда шавад, аз ҳамаи асарҳои Аҳмади Дониш хувайдост.

Халқи меҳнаткаши озодихоҳи тоҷик ҳеҷгоҳ ба зулму истибдоди амирон, хонҳо, бекҳо тан навода, ҳеҷгоҳ бо онҳо созиш накардааст. Вай гашта-баргашта бар зидди онҳо исьён мекард. Бехтарин фарзандони вай бар зидди беадолатӣ ва ҷабру ситам нотарсона протест мекарданд. Аҳмади Дониш яке аз ҳамингуна фарзандони халқи тоҷик аст. Вай, ба қавли С. Айни, „ситораи сахарӣ дар осмони торики“ Бухорои асри XIX, одами соҳибдил ва нависандаи калон буд.

345

С. УЛУГ-ЗОДА

А Х М А Д И Д О Н И Ш

(На таджикском языке)

Ба ҷонаш иҷозат дода шуд 2III—1946. Ҷузъи ҷойи 5,5. Ҷузъи автори 3,25.
КЛ 06911. Тираж 5000 Заказ № 274

Сталинобод, Комбинати Полиграфия.

